

Γεωγραφίες

Αρ. 35 (2020)

Γεωγραφίες, Τεύχος 35, 2020

**ΜΙΑ ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΩΝ
ΕΠΙΠΤΩΣΕΩΝ ΣΤΟ ΤΟΠΙΟ ΑΠΟ ΤΗΝ
ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΕΝΟΣ ΣΤΑΘΜΟΥ ΒΑΣΗΣ ΚΙΝΗΤΗΣ
ΤΗΛΕΦΩΝΙΑΣ: Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ
ΣΤΑΘΜΟΥ ΣΤΟ ΤΟΠΙΟ ΤΟΥ ΑΦΑΛΩΝΑ ΤΗΣ
ΝΗΣΟΥ ΛΕΣΒΟΥ**

Ευάγγελος Παυλής

ΜΙΑ ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΩΝ ΕΠΙΠΤΩΣΕΩΝ ΣΤΟ ΤΟΠΙΟ ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΕΝΟΣ ΣΤΑΘΜΟΥ ΒΑΣΗΣ ΚΙΝΗΤΗΣ ΤΗΛΕΦΩΝΙΑΣ: Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ ΣΤΑΘΜΟΥ ΣΤΟ ΤΟΠΙΟ ΤΟΥ ΑΦΑΛΩΝΑ ΤΗΣ ΝΗΣΟΥ ΛΕΣΒΟΥ

Ευάγγελος Παυλής¹

Περίληψη

Η Ελλάδα χαρακτηρίζεται από ποικίλα προβλήματα διαχείρισης του τοπίου, γεγονός που οδηγεί σε απώλεια/καταστροφή του τόσο ως χώρου κατοικίας, ζωής και ταυτότητας όσο και ως κοινού πόρου βιώσιμης τοπικής ανάπτυξης και σημαντικό κομμάτι της ποιότητας ζωής των ανθρώπων. Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι να διερευνήσει και να συζητήσει τις επιπτώσεις στο τοπίο από μια τυπική επένδυση της βιομηχανίας τηλεπικοινωνιών και συγκεκριμένα από τη δημιουργία/εγκατάσταση ενός Σταθμού Βάσης Κινητής Τηλεφωνίας κοντά στον οικισμό του Αφάλωνα της Λέσβου. Τα βασικά συμπεράσματα της έρευνας είναι η ανάγκη α) βελτιστοποίησης των διαδικασιών συμμετοχής του κοινού και της τοπικής αυτοδιοίκησης σε περιπτώσεις τέτοιων έργων, β) επαναπροσέγγισης του τρόπου που αδειοδοτούνται οι Σταθμοί Βάσης για τις εταιρείες κινητής τηλεφωνίας, γ) εφαρμογής ολοκληρωμένης και μακρόπνοης στρατηγικής διαχείρισης των τηλεπικοινωνιακών αναγκών κάθε τόπου.

Λέξεις-κλειδιά: τοπίο, σταθμός βάσης, τοπίο ως κατοικία, διαστάσεις τοπίου, συμμετοχή του κοινού, υφαρπαγή τοπίου

A geographical approach on the landscape impacts from the development of a mobile phones Transceiver Station Base site. The case study of the Afalonas Village landscape at Lesvos Island

Evangelos Pavlis²

Abstract

Greece is characterized by a variety of landscape management issues, as a source of identity and as a common resource of sustainable local development. The aim of this paper is to introduce and discuss the negative landscape impacts of a typical investment by the telecommunication industry and specifically the installation of a base transceiver station near the rural village of Afalonas. The basic conclusions of the study is the need for a) optimisation of the procedures of public participation and of Local Self-government in such projects, b) re-establishment of the licensing procedure of base transceiver stations for telecommunication companies, and c) application of a complete and long-term strategic management of the telecommunication needs of every place.

Key words: landscape, base transceiver station, landscape grabbing

1. Διδάκτωρ-ερευνητής, Τμήμα Γεωγραφίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, evan.pavlis@gmail.gr

Εισαγωγή

Το τοπίο, ως έννοια, έχει να κάνει με τους τρόπους που μπορεί να κατανοηθεί ένας τόπος και μπορεί να αποδώσει συνολικότερα και, σε μια πιο ολοκληρωμένη βάση, τη σχέση μεταξύ ανθρώπου και χώρου. Είναι μια έννοια διεπιστημονική, που αφορά κοινωνικά, πολιτισμικά, αισθητικά, περιβαλλοντικά, πολιτικά και οικονομικά ζητήματα, συνδυάζοντας προσεγγίσεις φυσικών και κοινωνικών επιστημών και επίσης προσεγγίσεις ανθρωπιστικών επιστημών, αρχιτεκτονικής, τεχνών, βιοεπιστημών, γεωργικών επιστημών, της επιστήμης υπολογιστών και πληροφοριών κ.λπ. Η διεπιστημονικότητα του τοπίου είναι σημαντική ως μια πολυεπίπεδη πλατφόρμα συνεργασίας μεταξύ επιστημόνων, επαγγελματιών, πολιτιστικών και περιβαλλοντικών συλλόγων και του ευρύτερου κοινού.

Η Ελλάδα είναι μια χώρα που χαρακτηρίζεται από ποικίλα προβλήματα διαχείρισης τοπίου, τα οποία έχουν οδηγήσει σε απώλεια του χαρακτήρα και της ταυτότητάς του (Beriatos 2012, Terkenli & Pavlis 2012, Μανωλίδης 2009, Goltsiou 2015). Κατά τη διάρκεια της τελευταίας δεκαετίας, ειδικά, παρατηρείται μαζική εξάπλωση νέων επενδύσεων που προϋποθέτουν μεγάλες και επιδραστικές αλλαγές στα ελληνικά τοπία (εγκατάσταση βιομηχανικών ΑΠΕ, εξόρυξη χρυσού κ.ά.). Οι επενδύσεις αυτές προκάλεσαν τις πρώτες αλυσιδωτές μαζικές αντιδράσεις που αφορούν ζητήματα τοπίου. Έγινε λόγος για καταστροφή οικοσυστημάτων, κατασπατάληση φυσικών και πολιτισμικών πόρων, απώλεια φυσικής και πολιτισμικής κληρονομιάς, αρνητικές επιπτώσεις στον τουρισμό ήπιας μορφής (λ.χ. οικοτουρισμό, αγροτουρισμό, πολιτισμικό τουρισμό), δημιουργία μικρού αριθμού θέσεων εργασίας και αποκόμιση μεγάλων κερδών από τις εταιρείες, καθώς και για έλλειμμα δημόσιας διαβούλευσης και επικοινωνίας (Petrou 2017, Siamanta 2019, Παυλής 2016). Τα παραπάνω μπορεί να σημάνουν εντατική απώλεια/καταστροφή τοπίου, τόσο ως κοινού πόρου βιώσιμης ανάπτυξης όσο και ως χώρου ταυτότητας, ως κομματιού της ποιότητας ζωής των ανθρώπων και ως προϋπόθεσης για την ατομική και κοινωνική ευημερία.

Γενικότερα, το τοπίο δεν είναι απλά ένα οπτικό σχήμα αισθητικής αξίας, όπως κατά κύριο λόγο αντιμετωπίζεται από τις Μελέτες Περιβαλλοντικών Επιπτώσεων (ΜΠΕ), από τις Πρότυπες Περιβαλλοντικές Δεσμεύσεις (ΠΠΔ) και τις σχετικές μελέτες εγκατά-

στασης και λειτουργίας ακόμα και μικρών επενδύσεων/παρεμβάσεων. Αποτελεί μια γεωγραφική μονάδα ανάλυσης του χώρου μέσω της οποίας παράγεται, αποτυπώνεται, οριοθετείται, εκδηλώνεται και εκφράζεται η σχέση ανθρώπου και χώρου. Εμπειρέχει ποικιλία διαστάσεων που αλληλοεπηρεάζονται και αλληλεξαρτώνται και οι οποίες βιώνονται με το σύνολο των ανθρωπινων αισθήσεων, όχι μόνο με την όραση. Η Ευρωπαϊκή Σύμβαση για το Τοπίο (Ν. 3827/2010), δέκα χρόνια μετά την κύρωσή της, δεν εφαρμόστηκε (επαρκώς) στην πράξη.

Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι να παρουσιάσει, να αναλύσει και να αποτιμήσει γεωγραφικά κάποιες χωρο-κοινωνικές επιδράσεις μιας «τυπικής» επένδυσης/έργου της βιομηχανίας τηλεπικοινωνιών, οι οποίες εξετάζονται μέσω της έννοιας του τοπίου, ως γεωγραφικής μονάδας ανάλυσης του χώρου, η οποία μπορεί να αποδώσει συνολικότερα και σε μια πιο ολοκληρωμένη βάση τη σχέση μεταξύ ανθρώπου και χώρου. Εξετάζεται η πρόσφατη περίπτωση δημιουργίας / εγκατάστασης Σταθμού Βάσης Κινητής Τηλεφωνίας από ιδιωτική εταιρεία τηλεφωνίας στην περιοχή της Κοινότητας του Αφάλωνα της νήσου Λέσβου.

Οι έννοιες του χώρου και του τοπίου

Σήμερα, στις διάφορες μελέτες εγκατάστασης και λειτουργίας επενδύσεων κυριαρχεί η γεωμετρική αντίληψη του χώρου, η οποία στα σχέδια περιορίζεται στη μονοδιάστατη και μετρήσιμη έννοια της απόστασης, ενώ οι ΜΠΕ δεν μπορούν πάντα να αποτυπώσουν τις πολυεπίπεδες επιδράσεις των διαφόρων μικρών ή μεγάλων επενδύσεων και παρεμβάσεων στον χώρο και στο τοπίο. Ο χώρος συχνά αντιμετωπίζεται ως μονοδιάστατος χώρος κίνησης και αποστάσεων ή ως «περιβάλλον» με περιορισμένες διαστάσεις και το τοπίο συνήθως περιορίζεται σε οπτικό σχήμα αισθητικής αξίας (βλ. ΜΠΕ).

Ο χώρος αναλύθηκε μέσα από τις μεταβαλλόμενες κοινωνικές σχέσεις, από ηγεμονικές ομάδες και κοινωνικές τάξεις μεταβαλλόμενης σύνθεσης και υπόστασης, από τους κρυμμένους γενεσιουργούς μηχανισμούς και τη συσσώρευση του κεφαλαίου, από τις εξελίξεις της τεχνολογίας, από τη συγκρότηση των σχέσεων ισχύος και από τις διαμάχες που μπορούν να οδη-

γήσουν σε νέες μορφές χωρικής ταυτότητας και χωρικής πρακτικής. Αναλύθηκε ως φυσικός ή/και ευκλείδειος χώρος με φυσικά χαρακτηριστικά, γεωμετρίες, συντεταγμένες και όρια που περιλαμβάνει μετακινήσεις, συσχετίσεις, υλικές ροές κ.λπ., αλλά και ως προϊόν διανοητικής σύλληψης, έκφρασης και αναπαράστασης που συγκροτεί ιδέες, ως προϊόν κοινωνικής δράσης, ως αντικείμενο συλλογικής κατανάλωσης και ως μέσο για την αναπαραγωγή των κυρίαρχων κοινωνικών σχέσεων παραγωγής (Lefebvre 1968), ως χώρος πρακτικών που ενσωματώνουν τον πραγματικό και τον φανταστικό κόσμο των εμπειριών, των συναισθημάτων, των γεγονότων κ.λπ. (Soja 1996).

Από τις αρχές της δεκαετίας του 1970 (κυρίως) αναλύθηκε ως να επηρεάζεται βαθύτατα από τον τοπικό και –ευρέως νοούμενο– πολιτισμικό παράγοντα, που επιδρά στους τρόπους βιώματος και διαμόρφωσης των κοινωνικών σχέσεων και των σχέσεων του ανθρώπου με τη φύση. Ανάμεσά τους οι φαινομενολογικές φιλοσοφίες επικέντρωσαν το ενδιαφέρον τους σε φαινόμενα της καθημερινής ζωής όπως η σωματική υπόσταση, ο χωρικός εν-τοπισμός, η αίσθηση της αποξένωσης και του αποκλεισμού, ζητήματα που παλαιότερα εκλαμβάνονταν ως δεδομένα της ανθρώπινης πραγματικότητας, ζητήματα δεν έχριζαν περαιτέρω ανάλυσης και επεξεργασίας από τις θετικιστικές επιστήμες.

Ειδικά από το 2000 και μετά, παρατηρείται μια μετάβαση από την κυριαρχία του οπτικού στη σημαντικότητα της ολότητας των αισθήσεων μέσω των οποίων βιώνεται ο χώρος. Μια μετάβαση από την αναπαράσταση μέσω της θεωρίας, στη βιωματική πρακτική και στη ζώσα ενσωματωμένη εμπειρία (δίχως το ένα να αποκλείει την ύπαρξη του άλλου –για την ακρίβεια, το ένα αποτελεί τη συνέχεια του άλλου) (Thrift 1996, Lorimer 2005 και 2007, Wylie 2007, Dewsbury et al. 2002). Για την περισσότερο-από-αναπαραστατική θεωρία και επιστημολογία, ο χώρος είναι μια πολύπλοκη και πολυδιάστατη κοινωνική κατασκευή που παράγεται και αναπαράγεται –μεταξύ άλλων– και από τα ανθρώπινα αισθήματα, αύρες, συναισθήματα, ένστικτα, αναμνήσεις, μνήμες, αξίες, σύμβολα, σκέψεις, αντιλήψεις και διάφορες γνωστικές διεργασίες, νοοτροπίες, (προ)διαθέσεις, πάθη, εντάσεις, επιθυμίες, συμπεριφορές, δοξασίες και όλες τις δυνάμεις που υπάρχουν πέρα από τον απτό, αντικειμενικά οριζόμενο γνωστό κόσμο και που αποκαλύπτουν νέες σημασίες, διαστάσεις και

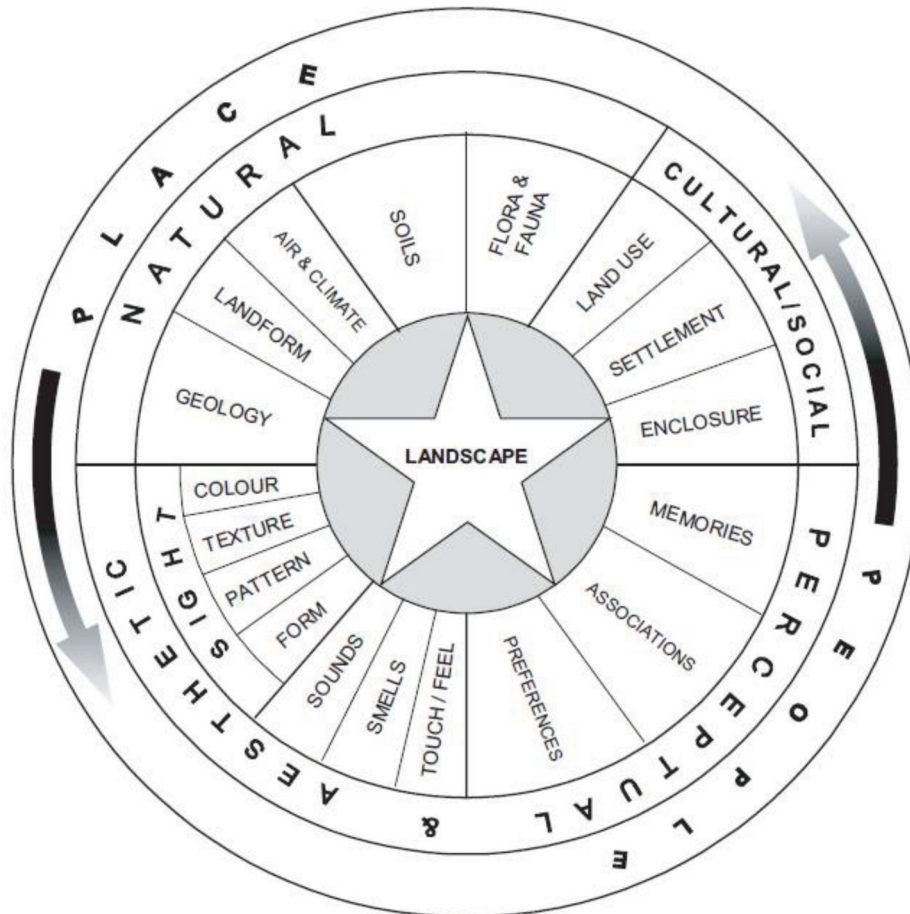
αξίες για τον άνθρωπο (Lorimer 2005, 2007, 2008, Hudson 2007, Anderson 2006, Thrift 1996, 2004, Dewsbury 2003, Crang 1998, Tuan 1992, Sarre 1987, Relph 1976). Όλα τα παραπάνω, τα οποία δεν συνδέονται τόσο με προβλέψεις, αλλά περισσότερο με ενστικτώδεις και διαισθητικές λογικές, περιγράφουν την εξέλιξη των πραγμάτων, την πραγματικότητα του «γίνεσθαι» και τη διαμόρφωση της ανθρώπινης αντίληψης. Οι μορφές ταυτότητας και χωρικότητας που προκύπτουν προσφέρουν νέες ερμηνείες της πραγματικότητας, «υπερβαίνοντας τις προηγούμενες και καθαρά ανθρώπινες ερμηνείες της υποκειμενικότητας και του χώρου» (Longhurst 2007:114). Η επεξήγηση των τρόπων και αποτελεσμάτων της επίδρασης του χώρου στην ανθρώπινη αντίληψη προϋποθέτει βίωση μιας κατάστασης στον χώρο και, συνεπώς, δεν μπορεί να προέλθει απλώς από τη θεωρητική διερεύνηση των βαθύτερων αρχών και των απόλυτων αιτιών (Diamond 1991) (βλ. ιδεαλισμός, αναπαραστατικές θεωρίες), αλλά από την αποκάλυψη των ανθρώπινων πρακτικών επιλογών τρόπου ζωής (Thrift 1996). Συνεπώς, η αντίληψη της πραγματικότητας βασίζεται στην ολότητα των αισθήσεων, στις σχέσεις και αλληλεπιδράσεις τους. Ο άνθρωπος αντιλαμβάνεται τον κόσμο μέσω του ενεργού σώματός του (Harre 1991, Lorimer 2007). Η πραγματικότητα, ως αποτέλεσμα σχέσεων και αλληλεπιδράσεων, γίνεται αντιληπτή από τον άνθρωπο μέσω των πρακτικών (Thrift 1996) και ο κόσμος δεν αποτελείται μόνον από εικόνες, αλλά βρίσκεται σε ένα διαρκές στάδιο εξέλιξης, μέσα από κοινές εμπειρίες, συναισθηματικές εντάσεις, συνεχείς παρορμήσεις, συνηθισμένες αλληλεπιδράσεις και αισθησιακές διαθέσεις κ.λπ.

Το «τοπίο» αποτελεί γεωγραφική μονάδα ανάλυσης του χώρου. Η έννοια του τοπίου έχει δημιουργηθεί και συνεχώς αναπαράγεται ή επαναπροσδιορίζεται μέσα από την ανθρώπινη (ατομική και συλλογική) διεπαφή με τον χώρο, δηλαδή από όλες τις ανθρώπινες αισθήσεις, τις εγκεφαλικές διεργασίες, τα συναισθήματα που εγείρονται και τις συμπεριφορές που εκδηλώνονται ή ενυπάρχουν στον χώρο, σε συνδυασμό με πολιτισμικούς, φυσικούς, κοινωνικούς, οικονομικούς και πολιτικούς παράγοντες (Παυλής 2012, Terkenli & Pavlis 2012, Κοβάνη 2002, Στεφάνου και Στεφάνου 2005 Σκαρπέλος 2005). Το τοπίο δεν αφορά μόνο τη μορφολογία του εδάφους, το κλίμα, τη χλωρίδα και την πανίδα, τα μνημεία, τον πολεοδομικό ιστό, τον επιχειρη-

ματικό ανταγωνισμό και τις οικονομικές διαδικασίες, αλλά και συμβολισμούς, σχέσεις, αξίες, ιστορικές μνήμες, παραδόσεις, βιώματα και πρακτικές (διάγραμμα).

συνιστά κοινό πόρο συνυφασμένο με μια «βιώσιμη ανάπτυξη βασισμένη σε μια ισορροπημένη και αρμονική σχέση μεταξύ κοινωνικών αναγκών, οικονομικής δραστηριότητας και περιβάλλοντος», «συμβάλλει στη

Διάγραμμα. Τι είναι το τοπίο. Πηγή: The Countryside Agency 2002, Landscape Character Assessment – Guidance for England and Scotland.

Στο σύγχρονο ρευστό και μεταβαλλόμενο περιβάλλον, όπου το μόρφωμα του χώρου διευρύνεται, συρρικνώνεται και επαναπροσδιορίζεται, η έννοια του τοπίου κατέχει καίριο/κεντρικό ρόλο στις γεωγραφικές εξελίξεις και ανακατατάξεις.

Σύμφωνα με την Ευρωπαϊκή Σύμβαση για το Τοπίο, «τοπίο» θεωρείται «μία περιοχή, όπως γίνεται αντιληπτή από ανθρώπους, της οποίας ο χαρακτήρας είναι το αποτέλεσμα της δράσης και αλληλεπίδρασης των φυσικών και/ή ανθρώπινων παραγόντων» (άρθρο 1). Συγκεκριμένα, όπως αναγράφεται στο προοίμιο της, αναγνωρίζεται ότι το τοπίο «διαδραματίζει ένα σημαντικό ρόλο δημοσίου συμφέροντος από άποψη πολιτισμική, οικολογική, περιβαλλοντική και κοινωνική»,

διαμόρφωση της τοπικής κουλτούρας και αποτελεί βασικό συστατικό στοιχείο της Ευρωπαϊκής φυσικής και πολιτιστικής κληρονομιάς συνεισφέροντας στην ανθρώπινη ευημερία και παγίωση της Ευρωπαϊκής ταυτότητας» και «είναι ένα σημαντικό μέρος της ποιότητας ζωής των ανθρώπων οπουδήποτε, σε αστικές περιοχές και στην ύπαιθρο, σε υποβαθμισμένες περιοχές, όπως και σε περιοχές υψηλής ποιότητας, σε περιοχές αναγνωρισμένες ως εξαιρετικού φυσικού κάλλους, όπως και σε περιοχές χωρίς ιδιαιτερότητες». Κάθε μέρος που υπογράφει τη σύμβαση «αναλαμβάνει να αυξήσει την ευαισθητοποίηση μεταξύ της κοινωνίας των πολιτών, των ιδιωτικών οργανισμών και των δημοσίων αρχών σχετικά με την αξία των τοπίων, το ρόλο

τους και τις μεταβολές σε αυτά» και «να ορίσει τους στόχους ποιότητας τοπίων για τα τοπία που έχουν αναγνωριστεί και εκτιμηθεί, έπειτα από δημόσια διαβούλευση» (άρθρο 6). Η επίτευξη αυτών των στόχων προβλέπεται να γίνει –μεταξύ άλλων– και μέσω της ευαισθητοποίησης (awareness raising), εκπαίδευσης και κατάρτισης πολιτών, ιδιωτών και δημόσιων αρχών σε θέματα τοπίου.

Το τοπίο είναι ένα «δυναμικό σύστημα σχέσεων» παρά κάποια «στατική δομική συνθήκη» (Μωραΐτης 2015:180) και μια «δυναμική συνθήκη συνύπαρξης πολλαπλών πολιτιστικών δράσεων και δράσεων περιβάλλοντος» (Μωραΐτης 2015:185). Συνδέει τις αντίθετες έννοιες και διαστάσεις του κόσμου: το υποκειμενικό και το αντικειμενικό, το φαντασιακό και το πραγματικό, το αληθινό και το κατασκευασμένο, το συμβολικό και το υλικό, το όμορφο και το άσχημο, το ιδεατό και το ρεαλιστικό, το μορφοποιημένο και το άμορφο, το θηλυκό και το αρσενικό. Ο κόσμος ορίζεται και επαναπροσδιορίζεται μέσα από τη συνεχή διαπραγμάτευση των δύο αυτών πόλων που ορίζουν το πεδίο αναζήτησης του ανθρώπου: του υποκειμένου και του αντικειμένου. Αυτός ο διττός χαρακτήρας του τοπίου (landscape duality) (Cosgrove and Daniels 1988:7) είναι ίσως η μεγαλύτερή του αξία (Τερκενλή 1996).

Το τοπίο περιγράφεται ως η «αλληλοσύνδεση μεταξύ εαυτού, σώματος, γνώσης και γης» (Wylie 2007:1) και η βασική αξίωση είναι ότι αν οι άνθρωποι σκέφτονται μέσω του σώματός τους, θα πρέπει επίσης να σκεφτούν, να δράσουν, να συνδεθούν και να αλληλεπιδράσουν με το τοπίο τους μέσω των σωμάτων τους (Wylie 2007). Μέρος του τοπίου είναι τα δομικά υλικά, η υφή της πέτρας και του ξύλου, το άρωμα των λουλουδιών, ο ήχος των κουδουνιών από τα πρόβατα κ.λπ. Τη σημασία του τοπίου, τόσο ως ιδέας όσο και ως πρακτικής, αρχίζουν να αναγνωρίζουν γεωγράφοι ήδη από τη δεκαετία του 1990, όπως ο Olwig (1996: 645). Έτσι, από την πρώτη δεκαετία του 2000 έμφαση αποδίδεται σε όλες τις διαστάσεις του τοπίου, ενώ στην έρευνα του τοπίου παρατηρείται μια στροφή από τις μεθόδους ενατένισης, στις βιωματικές πρακτικές. Βασική υπόθεση είναι ότι αν ο άνθρωπος σκέφτεται με το σώμα, θα πρέπει να σκεφτεί και για το τοπίο μέσω του σώματος (Wylie 2007).

Τα παραπάνω συνεπάγονται και μια στροφή στη μεθοδολογία: από την ερμηνεία στην εθνογραφία, καθώς η ερμηνευτική και συχνά υποκειμενική άποψη δίνει τη

θέση της στην άμεση προσωπική συμμετοχή (Wylie 2007:166). Έτσι, η νέα μεθοδολογία απαιτεί μετάβαση από την έννοια του «παρατηρητή» σε αυτή του «συμμετέχοντος» που παρεμβάλλεται στο τοπίο. Λόγω του ότι ο ρόλος του σώματος και των σωματικών αισθήσεων είναι σημαντικός, η άμεση συμμετοχή σε αυτές τις δράσεις είναι ουσιαστική και γίνεται βασική προϋπόθεση στη σύγχρονη έρευνα τοπίου.

Το τοπίο του Αφάλωνα, το έργο του Σταθμού Βάσης Κινητής Τηλεφωνίας, η αντίδραση των κατοίκων και η μεθοδολογία της έρευνας

Ο Αφάλωνας είναι ένας οικισμός 475 κατοίκων (απογραφή 2011), χτισμένος σε υψόμετρο 100 μέτρων και αποτελεί κοινότητα του Δήμου Μυτιλήνης. Το όνομά σημαίνει «Απάνω αλώνια» (χώροι που χρησιμοποιούταν για την αποξήρανση και το άλεσμα των δημητριακών), τα οποία υπήρχαν στην κορυφή ενός υψώματος. Βρίσκεται σε απόσταση σχεδόν ενός (1) χιλιομέτρου από την ανατολική θαλάσσια ακτή της Λέσβου και περίπου επτά (7) χιλιομέτρων βόρεια από την πρωτεύουσα του νησιού, τη Μυτιλήνη. Είναι ένα από τα παλαιότερα χωριά της Λέσβου (με ευρήματα που δείχνουν συνεχιζόμενη κατοίκηση από την αρχαιότητα έως σήμερα, ενώ αναφέρεται και στον Μητροπολιτικό Κώδικα του 1565), αλλά ο οικισμός καταστράφηκε σχεδόν ολοσχερώς το 1867 μετά από ισχυρό σεισμό, τον οποίο ακολούθησε πυρκαγιά. Είναι χαρακτηρισμένος ως «παραδοσιακός» (ΠΔ 366/17.4.2003) διότι «πέραν του συνολικού αρχιτεκτονικού ενδιαφέροντος, διαθέτ[ει] αξιόλογα αρχιτεκτονικά και μορφολογικά στοιχεία και αποτελ[εί] δείγμα τοπικής λαϊκής αρχιτεκτονικής», κάτι που συνεπάγεται καθορισμό ζωνών προστασίας και ειδικών όρων και περιορισμών δόμησης. Παρατηρείται κάποια νεότερη δόμηση εκτός του κύριου οικισμού. Όλος ο οικισμός περιβάλλεται από ελαιώνα. Ο ελαιώνας αποτελεί το χαρακτηριστικότερο λεσβιακό αγροτικό οικοσύστημα και βασικό στοιχείο του χαρακτήρα του λεσβιακού τοπίου. Χαρακτηριστικά του οι αναβαθμίδες και τα μονοπάτια, κάποια πέτρινα αγροτόσπιτα, κρήνες (κάποιες χτισμένες από το «μπετερμέ» των κτηνοτρόφων), ξωκλήσια, εγκαταλελειμμένα ασβεστοκάμινα κ.ά. Υπάρχουν, επίσης, διάσπαρτες μικρές εκτάσεις από πεύκα και θάμνους που κυριαρχούνται από μυρωδιές αρωματικών αυτοφυών

ειδών όπως ρίγανη και φασκόμηλο, λίγες εκτάσεις με αραιή ή καθόλου βλάστηση, καθώς και χώροι συγκοινωνιακών δικτύων (οδικοί άξονες), αλλά και αρκετοί αγροτικοί δρόμοι (συνγά δύσβατοι λόγω βροχοπτώσεων) που οδηγούν σε ελαιοκτήματα. Δεν υπάρχουν βιομηχανικές, τουριστικές και εμπορικές ζώνες εντός του οικισμού. Η ευρύτερη περιοχή του Αφάλωνα είναι χαρακτηρισμένη ως «τοπίο ιδιαίτερου φυσικού κάλλους» (ΦΕΚ 1759/31.12.2001), «με στόχο την προστασία του φυσικού και αισθητικού περιβάλλοντος». Η οικονομία του Αφάλωνα, όπως και γενικότερα η οικονομία της ανατολικής Λέσβου, μέχρι και σήμερα παραμένει σε μεγάλο βαθμό εξαρτημένη από τη γεωργία και επικεντρωμένη στη μονοκαλλιέργεια της ελιάς, ενώ οι κάτοικοι παράλληλα ασχολούνται είτε με τον ιδιωτικό (π.χ. υπάλληλοι, εμπόριο, κατασκευές), είτε με τον ευρύτερο δημόσιο τομέα (π.χ. δημόσια διοίκηση, στρατός, εκπαίδευση, υγεία), με λίγους επαγγελματίες αγρότες ολικής απασχόλησης και λίγους κτηνοτρόφους. Σήμερα αρκετοί κάτοικοι του Αφάλωνα, όπως και κατ'επέκταση αρκετοί Λέσβιοι, ασχολούνται με την ελαιοκομία, οι περισσότεροι περιστασιακά για λόγους εξασφάλισης συμπληρωματικού εισοδήματος, για λόγους ίδιας κατανάλωσης, για χόμπι, αλλά και για συναισθηματικούς λόγους (Kizos, Dalaka, Petanidou 2010, Kizos & Spilanis 2004, Pavlis & Anthoroulou 2020) (εικόνα 1).

Η ανάπτυξη των τηλεπικοινωνιών και η ταχεία διάδοση της χρήσης κινητής τηλεφωνίας έχει ως συνέπεια

την εγκατάσταση μεγάλου αριθμού σταθμών βάσης κινητής τηλεφωνίας κοντά ή εντός κατοικημένων οικισμών. Εντός των ορίων της κοινότητας του Αφάλωνα επρόκειτο, μέσα σε ελαιόκτημα ιδιώτη, να στηθεί πυλώνας ύψους 33 μέτρων από εταιρεία κινητής τηλεφωνίας (εικόνα 2).

Σύμφωνα με την εταιρεία, τα επίπεδα ηλεκτρομαγνητικής ακτινοβολίας δεν υπερβαίνουν τα όρια ασφαλούς έκθεσης του κοινού, όπως αυτά ορίζονται από την ισχύουσα νομοθεσία. Επίσης, αν και σε περίμετρο 300 μέτρων από τον προτεινόμενο σταθμό υπάρχουν εγκαταστάσεις σχολείου, θεωρείται ότι η συνολική ένταση ακτινοβολίας είναι χαμηλότερη (κατά 60%) των ορίων ασφαλούς έκθεσης, όπως καθορίζονται στα άρθρα 2-4 της υπ' αριθμ. 53571/3839/6.9.2000 Κοινής Υπουργικής Απόφασης. Τον ισχυρισμό αυτόν τον δέχτηκε η Εθνική Επιτροπή Τηλεπικοινωνιών & Ταχυδρομείων (ΕΕΤΤ) και παρείχε αδειοδότηση για κατασκευή Κεραίας Σταθμού Ξηράς (αριθ. απόφ.: 26847/Φ610). Κατά συνέπεια, φαίνεται ότι η εταιρεία τηρεί την περαιτέρω μείωση που προβλέπεται σε αυτή την περίπτωση, προβλέποντας και έναν πρόσθετο συντελεστή ασφαλείας στις τιμές, όπως η ίδια αναγράφει στην Αίτηση Άδειας Κατασκευής Κεραίας στην ΕΕΤΤ. Ανάλογη γνωμοδότηση περί μη ύπαρξης «ενδεχομένου έκθεσης του γενικού πληθυσμού σε επίπεδα ηλεκτρομαγνητικής ακτινοβολίας άνω των ορών της ασφαλούς έκθεσης» υπάρχει και από την Ελληνική Επιτροπή Ατομικής Ενέργειας και συγκεκριμένα από το Γραφείο

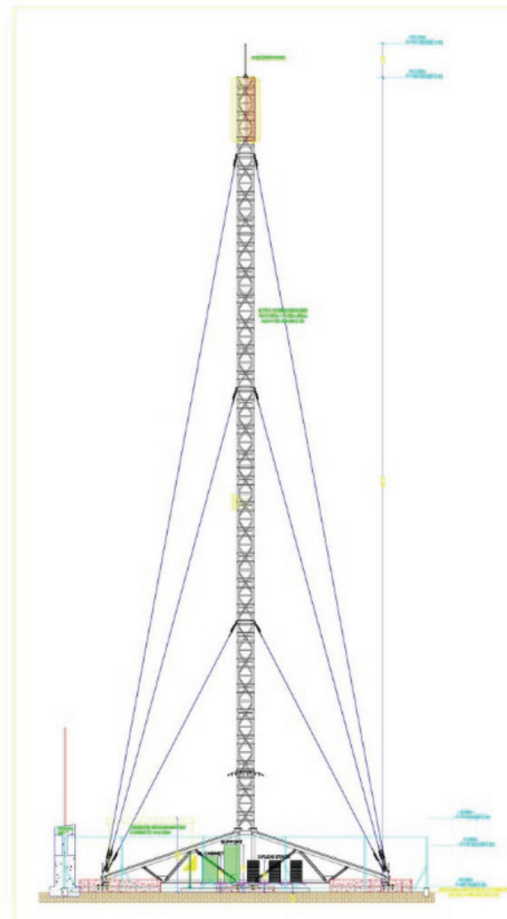

Εικόνα 1. Το τοπίο του οικισμού του Αφάλωνα.

Μη Ιονιζουσών Ακτινοβολιών (Α.Π.: Μ.ι./411/5935 /2017). Το έργο δεν απαιτεί ΜΠΕ, καθώς θεωρείται ότι χαρακτηρίζεται από τοπικές και μη σημαντικές επιπτώσεις στο περιβάλλον. Ωστόσο, υπόκειται σε Πρότυπες Περιβαλλοντικές Δεσμεύσεις. Παράλληλα, στην περιοχή δεν εντοπίστηκαν ευρήματα αρχαιολογικού ενδιαφέροντος και έτσι δεν απαιτήθηκε αντίστοιχη εμπλοκή της αρχαιολογικής υπηρεσίας. Βασική προϋπόθεση, όπως τίθεται από τις αδειοδοτικές αρχές, είναι ο πυλώνας να προσαρμόζεται στα αρχιτεκτονικά στοιχεία των κτιρίων και στα στοιχεία του ευρύτερου περιβάλλοντος. Είναι δεδομένη, επίσης, η ανάγκη διαμόρφωσης του περιβάλλοντος χώρου (που πρέπει να παραμείνει ακάλυπτος από βλάστηση) έτσι ώστε να διασφαλίζεται η αντιπυρική προστασία (άρθρο 5 «Γενικές Πρότυπες Περιβαλλοντικές Δεσμεύσεις», Ν. 1510/2012). Τέλος, ο χώρος του έργου δεν εμπίπτει στις διατάξεις της δασικής νομοθεσίας, ούτε σε αυτές των περιοχών Natura ώστε να ακολουθηθεί η προβλεπόμενη διαδικασία ειδικής οικολογικής αξιολόγησης (στο άρθρο 10 του Ν. 4014/2011).

Παρά ταύτα, οι κάτοικοι της περιοχής δημιούργησαν μια επιτροπή («Επιτροπή Κατοίκων») που αγωνίστηκε για την ακύρωση του έργου, με αποτέλεσμα αυτό να διακοπεί από τον Σεπτέμβριο του 2018 για λόγους που θα αναφερθούν παρακάτω. Η αντίδραση ξεκίνησε με συλλογή υπογραφών κατά της εκτέλεσης του έργου στις αρχές του Ιουνίου 2018 και κλιμακώθηκε σε δυο φάσεις. Η πρώτη φάση της διαμαρτυρίας ήταν στις 14 Ιουνίου 2018 και εκδηλώθηκε με φυσική παρουσία των μελών της ομάδας σε χώρο που οδηγούσε στο αγρόκτημα εγκατάστασης του πυλώνα όπου επρόκειτο να τοποθετηθεί ο Σταθμός Βάσης. Εκεί παρέμεναν, με εναλλαγή βαρδιών όλο το 24ωρο, για διάστημα μισού μήνα (για την ακρίβεια από 14 Ιουνίου 2018 έως 29 Ιουνίου 2018) με σκοπό να μην επιτρέψουν τη συνέχιση ενός έργου που αφορούσε το τοπίο κατοικίας τους και δεν είχε την έγκρισή τους (εικόνες 6, 7). Παράλληλα, στις 9 Ιουνίου 2018 δημιουργήθηκε μια ομάδα στο Facebook η οποία απαρτιζόταν από κατοίκους της ευρύτερης περιοχής των τεσσάρων χωριών, ενεργούς πολίτες, αυτοδιοικητικούς, αλλά και κάποιους ερευνητές (μεταξύ αυτών και ο γράφων). Στις 29 Ιουνίου 2018 η διαμαρτυρία μεταφέρθηκε, μέσω φυσικής παρουσίας αρκετών μελών, στο Μονομελές Πρωτοδικείο της Μυτιλήνης. όπου και εκδικάστηκαν

Εικόνα 2: Ο υπό εγκατάσταση πυλώνας με ζεύγη τριών κεραίων, ύψους 33 μέτρων.

τα ασφαλιστικά μέτρα και εκδόθηκε προσωρινή διαταγή διακοπής εργασιών του έργου. Η δεύτερη φάση της διαμαρτυρίας ξεκίνησε στις 30 Ιουνίου 2018 και τελείωσε στις 13 Δεκεμβρίου 2018 όταν πραγματοποιήθηκε η δίκη της υπόθεσης. Στο μεσοδιάστημα υπήρξε έντονη διαδικτυακή δραστηριοποίηση (μέσω της ομάδας στο Facebook), επαφές με επιστήμονες προς καλύτερη τεκμηρίωση των επιχειρημάτων ενώπιων των δικαστικών αρχών και επαφές με αυτοδιοικητικούς προς οικονομική και πολιτική ενίσχυση. Έγιναν κάποιες ενημερωτικές συγκεντρώσεις στην πλατεία του χωριού, ενώ στο ίδιο μέρος ερασιτέχνες ηθοποιοί ανέβασαν ένα χιουμοριστικό σκετς με τίτλο «Τα μυαλά σου και μια κεραία», την Κυριακή 26 Αυγούστου 2018. Στις 7 Σεπτεμβρίου 2018 εκδικάστηκαν νέα ασφαλιστικά μέτρα και εκδόθηκε νέα διαταγή διακοπής εργασιών του έργου και αυτή την περίοδο ο υπό εγκατάσταση πυλώνας, που βρισκόταν σε αποθήκες, εστάλη

πίσω στην Αθήνα. Έκτοτε, αναμένεται η έκδοση της απόφασης της δίκης.

Η παρούσα εργασία δεν θα υπεισέλθει στα παραπάνω ζητήματα ή σε τυχόν νομικά ζητήματα ελλείψεων ή παραλείψεων του φακέλου του έργου, ούτε σε ζητήματα επικινδυνότητας ηλεκτρομαγνητικής ακτινοβολίας και ορίων ασφαλείας του Παγκόσμιου Οργανισμού Υγείας (για τα οποία, αν και εν γένει είναι επιστημονικώς αποδεκτά βάσει των σημερινών δεδομένων, έχουν εκφραστεί και αμφιβολίες, π.χ. από την ερευνητική ομάδα Ηλεκτρομαγνητικής Βιολογίας του καθηγητή Λουκά Χ. Μαργαρίτη³). Η εγκατάσταση και λειτουργία σταθμών κινητής τηλεφωνίας πέρα από ζήτημα επιπτώσεων στην ανθρώπινη υγεία είναι και χωρο-κοινωνικό ζήτημα και όπως αναφέρθηκε η γεωγραφική μονάδα ανάλυσης της πολύπλοκης έννοιας του χώρου είναι το τοπίο.

Συνεπώς, στο παρόν άρθρο εξετάζεται αποκλειστικά το ζήτημα του τοπίου βάσει της επικαιροποιημένης επιστημολογίας του τοπίου και των αξιωμάτων τοπίου και όχι στη βάση όσα αναφέρθηκαν παραπάνω και απασχολούν, κατά κύριο λόγο, τη διοίκηση, τους μελετητές και τους υπεύθυνους του έργου κατά τη διαδικασία των αδειοδοτήσεων. Το παραπάνω θέμα δεν λαμβάνεται υπόψη από το θεσμικό πλαίσιο και, ως συνέπεια, δεν εξετάζεται από τις αδειοδοτούσες αρχές. Η εγχώρια νομοθεσία που αφορά έμμεσα ή άμεσα το τοπίο (ν. 1465/1950, ν. 1650/86, ν. 2831/2000, ν. 3208/2002, ν. 3937/2011) εξειδικεύει την παροχή προστασίας (του τοπίου) σε περιοχές που είναι «διαίτερα» και σε «μεγάλο βαθμό» αξιακά φορτισμένες, συνδέοντας παράλληλα το τοπίο με το κάλλος (Μαριά 2010 και Μπεριάτος 2010). Δεν ενσωματώνει όμως τη σύγχρονη επιστημολογία του τοπίου, βάσει της οποίας, όπως περιγράφηκε παραπάνω, το τοπίο θεωρείται συνδυασμός αισθητηριακών, νοητικών και βιωματικών σχημάτων.

Η έρευνα διεξήχθη από τον Ιούνιο έως και τον Δεκέμβριο του 2018 και ήταν ποιοτική. Αποσκοπούσε σε συλλογή πλούσιων σε πληροφορία περιπτώσεων μέσω δειγματοληψίας τυπικής περίπτωσης, ώστε να διερευνηθούν τα χαρακτηριστικά που έχει ένας «μέσος», τυπικός κάτοικος της περιοχής (Patton 2002). Η συλλογή στοιχείων για την ποιοτική έρευνα σε πρώτη φάση αφορούσε μη δομημένες σε βάθος συνεντεύξεις, με τέσσερις (4) πληροφορητές-κλειδιά, μόνιμους κατοίκους της κοινότητας του Αφάλωνα. Η επιλογή του δείγ-

ματος έγινε με βάση την τυπική εκπροσώπηση α) των κατοίκων των οποίων οι οικίες γειτνιάζαν με τον Σταθμό Βάσης και βρίσκονται εκτός του οικισμού (δύο εκ των βασικών μελών της Επιτροπής Κατοίκων που συστάθηκε), β) των κατοίκων της κύριας κοινότητας Αφάλωνα (ένας εκ των οποίων αιρετός σύμβουλος-εκπρόσωπος και ο άλλος απλός κάτοικος του χωριού). Υπήρξε αντιπροσώπευση διαφορετικών τομέων της τοπικής οικονομίας.

Η έρευνα, επίσης, περιλάμβανε άμεση επιτόπια (συμμέτοχη) παρατήρηση. Η παρατήρηση αφορούσε: α) συλλογή στοιχείων από συχνές επισκέψεις και καταγραφές στο πεδίο σε γειτνιάζοντες χώρους με το σημείο εγκατάστασης του Σταθμού, β) συμμετοχή σε ανοιχτές συναθροίσεις, διαβουλεύσεις και συνελεύσεις (με συμμετοχή έως 50 ατόμων), γ) συμμετοχή στα δημοτικά συμβούλια (δύο φορές, όταν συζητήθηκε το θέμα), δ) παρακολούθηση μέσω κοινωνικής δικτύωσης και ιδιαίτερα μιας ομάδας που δημιουργήθηκε στο Facebook για τον λόγο αυτό, ε) παρουσία στον χώρο των δικαστηρίων (δύο φορές). Σε κάθε περίπτωση καταγράφονταν συζητήσεις, γλώσσα και ρητορική που συνοδεύει νοοτροπίες, στάσεις και τρόπους συμπεριφοράς, και γενικότερα από μια σειρά διαστάσεων του κοινωνικού χώρου, που ενσαρκώθηκε σε γειτνιάζοντες χώρους με το σημείο εγκατάστασης του Σταθμού, στην πλατεία του Αφάλωνα, στο διαδίκτυο και στο δικαστήριο, και επί της ουσίας επιβεβαίωσε τις πληροφορίες και τα δεδομένα των συνεντεύξεων.

Η έρευνα επικεντρώθηκε στο νόημα που έχει για τους συμμετέχοντες το τοπίο σε σχέση με το συγκεκριμένο έργο, με ανοιχτές ερωτήσεις γνώμης. Ο ερευνητής φρόντισε να δημιουργήσει φιλική και άνετη ατμόσφαιρα μεταξύ των μελών, με άμεση επαφή και προσωπική επικοινωνία με τους συμμετέχοντες, προτάσσοντας την άμεση προσωπική συμμετοχή στο πλαίσιο της περισσότερο-από-αναπαραστατικής μεθοδολογίας που προαναφέρθηκε (Wylie 2007). Προς την ίδια κατεύθυνση, η Mason (2009:85-86) αναφέρει χαρακτηριστικά: «Πιστεύω ότι είναι πιο ακριβές να μιλάμε για διαδικασία παραγωγής παρά συλλογής δεδομένων, ακριβώς επειδή οι περισσότερες ποιοτικές προσεγγίσεις της έρευνας θα απέρριπταν την ιδέα ότι ο ερευνητής μπορεί να είναι ένας απολύτως ουδέτερος συλλέκτης πληροφοριών του κοινωνικού κόσμου. Αντίθετα, αυτές οι προσεγγίσεις θέλουν τους ερευνητές «να χτίζουν» με ενεργό τρόπο γνώση για αυτόν τον κόσμο

ακολουθώντας συγκεκριμένες μεθόδους που πηγάζουν από την επιστημολογική τους θέση».

Ανάλυση

Για να κριθούν γεωγραφικά οι επιπτώσεις ενός έργου στο τοπίο. θα πρέπει να ληφθούν υπόψη οι επιδράσεις του σε όλες τις διαστάσεις του τοπίου, οι οποίες, βάσει της επιστημολογίας του τοπίου, ομαδοποιούνται ως εξής:

- Τοπίο ως φύση
- Τοπίο ως εικόνα
- Τοπίο ως ιδέα
- Τοπίο ως σχέση
- Τοπίο ως αξία

Οι συνεντευξιζόμενοι έδωσαν έμφαση στα παρακάτω. Οικονομικές παράμετροι:

- «Οι εταιρείες, λόγω της οικονομικής τους ισχύος, θεωρούν ότι προηγείται το κέρδος»
- «Υπερδιπλασιάζουν το μίσθωμα και [...] εξαγοράζουν συνειδήσεις»
- «Οι εταιρείες-κολοσσοί είναι παντοδύναμες»
- «Το να τα βάλει κανείς με μια εταιρεία αυτού του μεγέθους είναι σαν μια πάλη μεταξύ Δαβίδ και Γολιάθ».

Υγεία και ασφάλεια:

- «Αυτή η εξέλιξη δεν μπορεί να απειλεί την υγεία μας»
- «Έντονη και διεθνής ανησυχία, κυρίως από βιολόγους, για τις επιπτώσεις της ηλεκτρομαγνητικής ακτινοβολίας πάνω στους ζωντανούς οργανισμούς»
- «Ποια όμως είναι τα “ασφαλή” όρια;»
- «Δεν θα επιτρέψουμε σε κανέναν να μας κάνει πειραματόζωα»
- «Ποιος μπορεί να μας διαβεβαιώσει ότι αυτά τα όρια εκπομπής του συγκεκριμένου πυλώνα θα μείνουν σταθερά;»
- «Σε απόσταση αναπνοής από σπίτια, σχολεία»
- «Υπάρχουν ψηλότεροι λόφοι και κορυφές για την εγκατάσταση μιας τέτοιας κεραίας, προσβάσιμες τοποθεσίες που δεν είναι όμως κοντά σε κατοικημένες περιοχές».

Κοινωνικός αντίκτυπος:

- «Οι εταιρείες κινητής τηλεφωνίας αδιαφορούν για την κοινή γνώμη»
- «Η ενημέρωση των τοπικών κοινωνιών είναι ασήμαντη λεπτομέρεια, τούτο μειώνει και προσβάλλει»,
- «Μας θεωρούν αμελητέο κοινό για να στείλουν έναν εκπρόσωπο ο οποίος δημόσια να αναπτύξει το πρόγραμμά τους και να άρει τις φοβίες μας»
- «Η κοινότητα μας είναι υπέρ της οποιασδήποτε τεχνολογικής ανάπτυξης, όχι όμως σε κάθε εκβιαστική ενέργεια του τύπου αποφασίζουμε και εκτελούμε»
- «Προσπάθεια της εταιρείας να στήσει την κεραία κρυφά τα μεσάνυχτα!».

Μέγεθος και αισθητική:

- «Πιστεύω ότι προκαλείται αισθητική-οπτική ρύπανση λόγω του μεγάλου ύψους αλλά και της θέσης της»
- «Δεν μπορώ να φανταστώ αυτόν τον πυλώνα των 35 μ. να δεσπόζει μέσα στον ελαιώνα μας, δίπλα στα σπίτια μας»
- «Δεν θα επιτρέψουμε σε κανέναν να αλλοιώσει το πανέμορφο φυσικό περιβάλλον μέσα στο οποίο ζούμε»
- «Αν δεν γίνεται αλλοίωση του φυσικού περιβάλλοντος μ' αυτό το έκτρωμα, τότε με τι γίνεται;»
- «Εάν ο καθένας μέσα στις αυλές των σπιτιών σηκώνει και μια κεραία 30 μέτρων, τότε τινάζαμε στον αέρα την εικόνα του χωριού».

Υποβάθμιση αξίας γης

- «Αυτή η αναπάντεχη αλλοίωση και αισθητική απαξίωση του υφιστάμενου φυσικού και οικιστικού περιβάλλοντος θα οδηγήσει και σε υποβάθμιση της ακίνητης περιουσίας μας»
- «Κανείς δεν θα αγοράσει, δεν θα νοικιάσει ακίνητο κοντά ή απέναντι σε μια κεραία»

Παράλληλα, τα αποτελέσματα της άμεσης επιτόπιας παρατήρησης πλαισιώνουν τα παραπάνω και ενσωματώνονται στην ανάλυση που ακολουθεί. Το εν λόγω έργο αναμένεται να επηρεάσει κυρίως αρνητικά το τοπίο και συγκεκριμένα τις παρακάτω ομαδοποιημένες διαστάσεις του: τοπίο ως σχέση (ειδικά), ως αξία, ως εικόνα και ως ιδέα. Δεν αναμένεται να επηρεάσει, σε αξιολογικό βαθμό, το τοπίο ως φύση (γεωμορφολογία, κλίμα, χλωρίδα, πανίδα).

α) Οικονομική διάσταση του τοπίου (τοπίο ως σχέση)

Η διάσταση αυτή αφορά τις ανθρωπογενείς διαδικασίες παραγωγής, αναπαραγωγής και κατανάλωσης του τοπίου και τις σχέσεις που αναπτύσσονται μεταξύ των ανθρώπων κατά τη διάρκεια αυτών των διεργασιών. Μέσα από το τοπίο αναδεικνύονται οι σχέσεις και τα δίκτυα παραγωγής και κατανάλωσης μεταξύ των ανθρώπων που αποτελούν την κοινότητα και μεταξύ ανθρώπων/κοινωνίας και φύσης. Οι σχέσεις παραγωγής που καθορίζουν τη φύση, τη λειτουργία και τη μορφή ενός τοπίου, είναι ιστορικά και τεχνολογικά περιορισμένες και αντικρουόμενες (Mitchell 2008). Με την ανάλυση των σχέσεων αυτών αναδεικνύονται και οι τρόποι διαχείρισης –ή το έλλειμμα διαχείρισης– των φυσικών και πολιτισμικών πόρων του κάθε τοπίου, που άλλοτε μπορεί να αφορούν βιώσιμη συνδιαχείριση/συνεκμετάλλευση κοινών πόρων, άλλοτε λανθάνουσα χρήση τους, άλλοτε ιδιοποίηση της υπεραξίας τους κ.ά. Σε κάθε περίπτωση, κάθε αποτέλεσμα συνοδεύεται από την αντίστοιχη μορφή παραγωγής χωρικής οργάνωσης.

Όπως διαφαίνεται στις συνεντεύξεις αλλά και επιβεβαιώνεται από την υπόλοιπη έρευνα, ο δεσπόζων Σταθμός Βάσης κινητής τηλεφωνίας θεωρείται ότι θα σημάνει παρέμβαση και διαχείριση ενός μέρους του (κατοικημένου) αγροτικού τοπίου από την εν λόγω βιομηχανία, βάσει της αυξανόμενης προσφοράς και ζήτησης τηλεπικοινωνίας. Το έργο αυτό, ως τοπόσημο (χαρακτηριστικό σημείο του τοπίου), θα ισχυροποιήσει τον ρόλο της βιομηχανίας τηλεπικοινωνιών και συγκεκριμένα των εταιρειών κινητής τηλεφωνίας στη διαμόρφωση αλλά και στην παραγωγή και κατανάλωση του αγροτικού τοπίου. Έτσι, το αγροτικό τοπίο του Αφάλωνα που παράγεται από κοινωνικές, οικονομικές, περιβαλλοντικές και πολιτισμικές διαδικασίες, θα προσαρμοστεί σε μια νέα καταναλωτική αναγκαιότητα, με στόχο την επαύξηση της χωρικής εμβέλειας μιας εταιρείας και του οικονομικού της κέρδους. Σε όλες τις συζητήσεις (δημοτικά συμβούλια, συναθροίσεις και συνελεύσεις κατοίκων, διαδικτυακές πλατφόρμες κ.ά.) δόθηκε έμφαση στη μεγάλη οικονομική ισχύ της εταιρείας σε αντιδιαστολή με τη βούληση μιας μικρής κοινωνίας καταναλωτών και με μόνη ελπίδα κάποια νομική ατασθαλία που θα οδηγούσε στη μη συνέχιση του έργου. Με το εν λόγω έργο θα αποτυπωθεί μια προσπάθεια της τεχνολογίας να επιδράσει στο τοπίο εξυπηρετώντας τις ανάγκες της παραγωγής, χωρίς όμως παράλληλη προσπάθεια ενσωμάτωσης της κοινωνικά

διαθέσιμης προστιθέμενης υπεραξίας. Η έμφαση στην καταναλωτική υπόσταση του τοπίου με τη βοήθεια της σύγχρονης τεχνολογίας θα σημάνει επισφράγιση μιας αλλαγής της καθημερινότητας και των προτεραιοτήτων της. Επιπρόσθετα, πιθανώς να δημιουργήσει τις προϋποθέσεις ή να σηματοδοτήσει την απαρχή ενός ιδιότυπου *gentrification* μικρής κλίμακας, δηλαδή μιας βίαιης αλλαγής χρήσεων γης στο αγροτικό τοπίο λόγω της εισβολής κερδοσκοπικών κεφαλαίων, δίχως να προηγηθεί η απαραίτητη δημόσια διαβούλευση με τις τοπικές κοινότητες. Η διεύρυνση του αριθμού των πελατών και η μη θέσπιση ορίων/διαβούλευσης μεταξύ αγοράς, κράτους και κοινωνίας οδηγεί σε μονοδιάστατη ενδυνάμωση των σχέσεων κατανάλωσης, σε ιδιοποίηση της υπεραξίας των κοινών πόρων και σε εξυπηρέτηση των αναγκών της αγοράς. Ο υπερμεγέθης Σταθμός-σύμβολο μπορεί μεν να παράγει απλώς νέες βελτιωμένες υπηρεσίες προς διευκόλυνση της τηλεπικοινωνίας των κατοίκων, αλλά μέσω αυτών θα παράγει και την ίδια την κατανάλωση (Κουρλιούρος 2001), όπως και τις σχέσεις κυριαρχίας μεταξύ αγοράς και κοινότητας, ευνοώντας την ισχύ της αγοράς.

β) Λειτουργική διάσταση του τοπίου (τοπίο ως σχέση)

Όλα τα τοπία είναι πολυ-λειτουργικά (Terkenli 2001:199). Οι σύγχρονες εξελίξεις στη γεωργία, τη δασοκομία, τον αστικό και περιφερειακό σχεδιασμό, τις συγκοινωνίες, την αναψυχή, την ιατρική/θεραπεία, τη βιομηχανία του τουρισμού, του αθλητισμού, και σε άλλες μορφές βιομηχανίας μεταμορφώνουν ή επανασχηματίζουν τα τοπία, τις υπηρεσίες και τις λειτουργίες τους. Η πολυλειτουργικότητα του τοπίου αναφέρεται στις πολλές και διάφορες λειτουργίες που αναπτύσσονται στον ίδιο χώρο, πράγμα το οποίο λαμβάνει χώρα, με διαφορετικούς τρόπους, κάτω από διαφορετικές κλιματικές, πολιτισμικές, πολιτικές και κοινωνικοοικονομικές συνθήκες. Οι λειτουργίες είναι κάτι ευρύτερο από τις χρήσεις γης. Μία και μόνο χρήση γης μπορεί να περιλαμβάνει πολλές λειτουργίες (Brandt, Tress & Tress 2000), αλλά αν οι διαφορετικές χρήσεις γης μπορούν να υποδηλώσουν διαφορετικές λειτουργίες, δεν μπορούν όλες οι τοπιακές λειτουργίες να εκφραστούν ως διαφορετικές χρήσεις γης (Wascher & Pedrolí 2008: 11). Ένας σχεδιασμός τοπίου βάσει των λειτουργικών του αναγκών θα αναδείκνυε τις διαφορετικές του λειτουργίες, την ωφελιμότητά τους, την προσβασιμότητά τους και τη σύνδεση μεταξύ τους,

λαμβάνοντας, φυσικά, υπόψιν τις προϋποθέσεις ύπαρξης, συμβατότητας και συνύπαρξής τους.

Στην προκειμένη περίπτωση, σύμφωνα με τους συμμετέχοντες και τα αποτελέσματα της άμεσης παρατήρησης, όπως αυτά εκφράστηκαν στις συνελεύσεις, στα δημοτικά συμβούλια και στις διαδικτυακές συζητήσεις, η εκπαίδευση και η κατοίκηση θεωρήθηκαν μη συμβατές λειτουργίες με την εκπομπή ακτινοβολίας για κάλυψη αναγκών μεγάλης εμβέλειας (εικόνες 3, 4, 5). Η εν λόγω κάλυψη αναγκών αφορούσε τουλάχιστον δύο κοινότητες, κυρίως αυτές του Αφάλωνα και της Παναγιούδας, αλλά θα είχε επίδραση και σε άλλες δύο κοινότητες, αυτές των Παμφίλων και της Μόριας (συμπεριλαμβανομένου του Κέντρου Υποδοχής και Ταυτοποίησης των αιτούντων άσυλο). Η απόσταση του Σταθμού από οικίες που βρίσκονται στον λοβό εκπομπής του Σταθμού είναι λίγες δεκάδες μέτρα (εικόνες 3, 4), ενώ η απόσταση από τις σχολές του ΟΑΕΔ είναι 374 μέτρα, από το σχολείο του Αφάλωνα είναι 406 μέτρα και από το σχολείο της Παναγιούδας είναι 551 μέτρα (εικόνα 5).

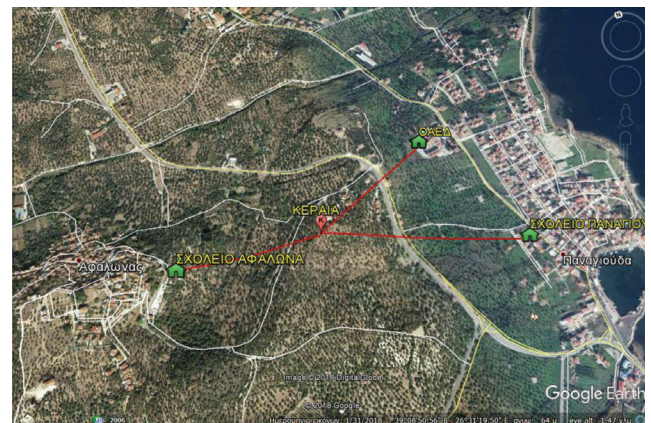
Η σύσταση της Επιτροπής Κατόικων ξεκίνησε από τις γειτνιάζουσες με το έργο οικίες, οι οποίες σε μεγάλο βαθμό αποτελούνταν από γονείς των οποίων τα παιδιά είναι μαθητές των σχολείων. Συνεπώς η απόσταση φαίνεται ότι παίζει σπουδαίο ρόλο, καθότι συνδέεται με την εκπομπή ακτινοβολίας και την επίδρασή της στο ανθρώπινο σώμα, αλλά και σε όλους τους ζώντες οργανισμούς της αγροτικής περιοχής.

Εικόνα 3. Η οικία που φαίνεται με κόκκινο βέλος στη φωτογραφία συνορεύει με το κτήμα όπου θα εγκατασταθεί ο Σταθμός.

Εικόνα 4. Η συνορεύουσα οικία αποτυπώνεται καθαρά στη φωτογραφία. Λίγα μέτρα πιο πέρα υπάρχουν και άλλες οικίες, μία από τις οποίες φαίνεται επίσης.

Εικόνα 5. Η απόσταση της κεραίας από τις σχολές του ΟΑΕΔ είναι 374 μέτρα, από το σχολείο του Αφάλωνα είναι 406 μέτρα και από το σχολείο της Παναγιούδας είναι 551 μέτρα.

Το νέο επιβλητικό τοπόσημο της βιομηχανίας τηλεπικοινωνιών θα σηματοδοτήσει την εγκαθίδρυση προϋποθέσεων μετασχηματισμού της λειτουργίας, της υπόστασης και της αξίας του εν λόγω τοπίου προς κάλυψη των αναγκών της αγοράς. Το τοπίο και οι λειτουργίες του διαμορφώνονται μεταξύ άλλων και μέσα από κοινωνικές διαδικασίες και η νέα του λειτουργία έρχεται σε αντιδιαστολή με τις ήδη εγκατεστημένες λειτουργίες εκπαίδευσης και κατοίκησης του.

γ) Κοινωνική διάσταση του τοπίου (τοπίο ως σχέση)

Η μορφή του τοπίου έχει τη δύναμη να διαμορφώσει την κοινωνική ζωή, όπως συμβαίνει και το αντίθετο. Το τοπίο είναι το αποτέλεσμα αλλά και η μαρτυρία της ανθρώπινης κοινωνίας που το κατοικεί και αποτελεί

μέσο ανάλυσης και αναγνώρισης των κοινωνικών σχέσεων και χωρική μορφή κοινωνικής πραγματικότητας (Mitchell 2008). Το τοπίο είναι μια πράξη βούλησης, περισσότερο κοινωνικής παρά ατομικής, και ένα αποτέλεσμα κοινωνικής ισχύος που διαμορφώνεται μέσα από ετερογενείς κοινωνικές διαδικασίες και οργανωμένες ομάδες συμφερόντων, χρήσεις γης και συγκρούσεις (Mitchell 2008) και μπορεί να διακυβερνηθεί ως «κοινό». Τα «κοινά» είναι ένα οικοσύστημα κοινωνικών πρακτικών, αξιών, πολιτισμικών παραδόσεων, ορίων, άγραφων κωδίκων/νόμων, μηχανισμών επίλυσης συγκρούσεων αλλά και επιβολής κυρώσεων που χρησιμοποιούνται για τη διαχείριση ενός πόρου από μια κοινότητα (Ostrom 1990/2002). Οι παλιότερες αγροτικές οικονομίες βασιζόνταν σε κοινά κτήματα, κοινή διακυβέρνηση, εθιμικά δικαιώματα και σε παραδοσιακές σχέσεις εγγύτητας. Μέσω της πολιτικής φιλοσοφίας των «κοινών» μπορεί να επαναπροσεγγιστεί η έννοια της αξίας, της πολιτισμικής ταυτότητας, του βιοπορισμού, της δημοκρατικής οργάνωσης, η προστασία και ορθή διαχείριση του περιβάλλοντος, η ηθική της επάρκειας, να εγκαθιδρυθούν νέα πρότυπα και να προταθούν νέες μορφές παραγωγής, συνεργασίας, συμμετοχής και διακυβέρνησης και, εν τέλει, νέοι τρόποι ζωής, μακριά από το δίπολο αγοράς-κράτους. Ο κοινός πλούτος αποτελείται από όλες τις μορφές, ιδέες, σχέσεις λειτουργίες, βιώματα και αξίες του τοπίου.

Με αφορμή την απαρέγκλιτη απόφαση της εταιρείας για εγκατάσταση πυλώνα και την εκκίνηση των εργασιών, δημιουργήθηκε και αυτο-οργανώθηκε «από-τα-κάτω» ένα «κοινό» από κατοίκους και πολίτες τες-

σάρων χωριών (κυρίως του Αφάλωνα, αλλά και της Παναγιούδας, της Μόριας και των Παμφίλων) που αφορούσε διεκδίκηση λόγου στη διαχείριση πόρων κοινής δεξαμενής και έλαβε χώρα σε φυσικό αλλά και σε διαδικτυακό χώρο.

Όλη την περίοδο των έξι μηνών τα μέλη της ομάδας είχαν καλή επικοινωνία μεταξύ τους και αναπτύχθηκαν διάλογοι που αφορούσαν τις έννοιες του τόπου, της αίσθησης του ανήκειν, της τοποφιλίας, των κερδοσκοπικών τάσεων και της κυριαρχίας τους στον χώρο, των συμφερόντων και των πρακτικών των μεγάλων εταιρειών κ.ά. Επιπλέον, υπήρξε έμπρακτη αλληλοβοήθεια και αλληλεγγύη μεταξύ των μελών, εναλλαγές βαρδιών φύλαξης του χώρου (για να μην εισέλθουν τα μηχανήματα εγκατάστασης του Σταθμού Βάσης), μηχανισμοί επίλυσης συγκρούσεων (οι συντονιστές μεσολαβούσαν σε κάθε σύγκρουση και έλυναν το πρόβλημα με αίσθημα κοινωνικής ευθύνης), αλλά και επιβολής κυρώσεων (π.χ. διαγραφές μελών που δεν συμμορφώνονταν με κώδικες ευγένειας και ορθής συμπεριφοράς, που δεν επιδείκνυαν σεβασμό σε άλλα μέλη κ.ά.).

Η Επιτροπή Κατοίκων συντόνιζε μια ομάδα από άνδρες και γυναίκες όλων των ηλικιών και των κοινωνικών τάξεων· μιας ποικιλίας επαγγελματιών, μορφωτικών επιπέδων, εισοδημάτων, πολιτικών πεποιθήσεων, πολιτισμικής και κοινωνικής ταυτότητας κ.λπ. Οι κάτοικοι χαμηλότερου μορφωτικού επιπέδου επικεντρώνονταν στον φόβο της ακτινοβολίας, ενώ κάποιες συνεντεύξεις προέκριναν περισσότερο την αντίδραση των μορφωμένων δημοσίων υπαλλήλων που «έκαναν τις προτάσεις τους και συμμετείχαν πιο ενεργά στις κινη-

Εικόνα 6. Φωτογραφία από την περιφρούρηση της περιοχής στις 19 Ιουνίου 2018.

Εικόνα 7. Φωτογραφία από τη συγκέντρωση της ομάδας πολιτών στις 19 Ιουνίου 2018.

τοποιήσεις» διότι «ενημερώνονται περισσότερο, έχουν επαφή με τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης και είναι ευαίσθητοποιημένοι σε θέματα περιβάλλοντος». Δεν παρατηρήθηκαν άλλες αξιοσημείωτες διαφοροποιήσεις από τους συμμετέχοντες. Η περιοχή εγκατάστασης του Σταθμού αποτέλεσε πεδίο χωρικοποίησης της έννοιας της διαφωνίας, της αντίστασης και της αμφισβήτησης των προτεινόμενων νέων λειτουργιών. Το τοπίο της ευρύτερης περιοχής του Αφάλωνα υπήρξε το μέσο ανάλυσης της παραγωγής χώρου που παράχθηκε και καταναλώθηκε κοινωνικά, διαμορφώνοντας και αναδιαμορφώνοντας ανθρώπινες διαπροσωπικές και κοινωνικο-οικονομικές σχέσεις (εικόνες 6, 7). Διοργανώθηκαν δρώμενα στην κεντρική πλατεία του χωριού, η οποία έχει συμβολική υπόσταση ως ο κατεξοχήν δημόσιος χώρος μέσα από τον οποίο παράγεται και αναπαράγεται η κοινότητα, διαμορφώνεται η πολιτική και επαναπροσδιορίζεται η σχέση μεταξύ των μελών της, αλλά και η σχέση της με το κράτος και την αγορά. Η συμμετοχή των πολιτών μπορεί να χαρακτηριστεί ως μια διαδικασία αυτο-οργάνωσης και διεκδίκησης μέσω από ενσώματες πρακτικές απέναντι σε μια διαδικασία υφαρπαγής συλλογικού κοινωνικού πλούτου (Harvey 2003).

Όπως παρατηρεί η Roe (2012), σε κάποιες περιπτώσεις η επιθυμία του κοινού να διατηρήσει το τοπίο δεν έχει να κάνει μόνο με την αισθητική, αλλά και με την αντίληψη ότι το τοπίο εμπεριέχει μια σειρά από κοινωνικές, οικονομικές και πολιτισμικές αξίες που απαιτούν πολλά χρόνια για να οικοδομηθούν, καθώς και τη συναίσθηση ότι πρέπει να διαφυλαχτούν οι ποιότητες του τοπίου. Οι πολίτες κατανόησαν ότι ο έλεγχος του χώρου/τοπίου θα αποτελούσε πηγή κοινωνικής εξουσίας (Harvey 2003).

δ) Αναπαραστατική διάσταση του τοπίου (τοπίο ως εικόνα)

Η εν λόγω διάσταση του τοπίου γίνεται αντιληπτή μέσω της όρασης και, στη συνέχεια, των γνωστικών και εγκεφαλικών διεργασιών και επεξεργασιών του ανθρώπου. Μέσω της εικονισμότητας τοπίου, γίνεται η αποκωδικοποίηση του χώρου και η αποτύπωση του κόσμου σε εικόνες (Τερκενλή 2005). Η εικονισμότητα και απεικονισμότητα του τοπίου απαιτούν «απόσταση» μεταξύ του παρατηρητή και του τοπίου, για να λειτουργήσουν και να διαδραματίσουν κεντρικό ρόλο στην επανασύνδεση και παγίωση της σχέσης μεταξύ

αυτών των δύο πλευρών. Μέσω του συσχετιστικού αυτού χαρακτήρα (relational character) του τοπίου (μεταξύ τοπίου και παρατηρητή), διαφαίνεται η κεντρικότητα και η σημασία του ανθρώπινου υποκειμένου-παρατηρητή που το αντικρίζει, δηλαδή βρίσκεται απέναντι από το τοπίο. Έτσι, το τοπίο μεταμορφώνεται από τον παρατηρητή σε καθρέφτη του κόσμου, αποκτώντας τα ιδεολογικά, πολιτισμικά και ηθικά χαρακτηριστικά της ανθρώπινης ματιάς (Τερκενλή 2005: 82).

Το έργο αφορά την κατασκευή ενός πύργου (σε μέγεθος πολυκατοικίας) 33 μέτρων με τρία ζεύγη κεραιών. Αυτό που απασχόλησε περισσότερο φαίνεται ότι ήταν η περιοπτη τοποθεσία (λίγο έξω σε λόφο που προβάλλει) και το μεγάλο μέγεθος του πύργου σε σχέση με τα μεγέθη των διπλανών οικιών, σε ένα χαρακτηρισμένο τοπίο ιδιαίτερου φυσικού κάλλους και σε έναν οικισμό που θεωρείται «γραφικός» και έχει χαρακτηριστεί «παραδοσιακός», γεγονότα που είναι συνυφασμένα με οπτικές ποιότητες (αρχιτεκτονική, επιλογή υλικών, συνδυασμός και αρμονία χρωμάτων κ.ά.). Τόσο οι συνεντευξιζόμενοι και οι συμμετέχοντες σε συναντήσεις, συνελεύσεις και διαδικτυακές συζητήσεις, όσο και η ρητορική των αυτοδιοικητικών συμβουλίων και η επιχειρηματολογία των υποθέσεων του δικαστηρίου χρησιμοποίησαν (ακόμα και ασαφή) επιχειρήματα που χαρακτήρισαν το έργο ως κάτι μη συμβατό με το τοπίο ως εικόνα και ως καθρέφτη του κόσμου (τους), αλλά και με την «παραδοσιακότητα» του οικισμού, γεγονός που θεωρήθηκε ότι θα έχει άμεσο αρνητικό αντίκτυπο στην ποιότητα του τοπίου (λ.χ. αλλοίωση εικόνας χωριού).

ε) Συμβολική διάσταση του τοπίου (τοπίο ως ιδέα)

Η διάσταση αυτή συντίθεται από ορατές υλικές δομές, αλλά και από αόρατες κοινωνικές και πολιτισμικές δομές, διεργασίες και αξίες, όπου επιλεγμένες μορφές τοπίων αποκτούν ιδιαίζουσες, διακριτές σημασίες. Το σύμβολο είναι όχημα κατανόησης που συμπυκνώνει πολύπλοκες σημασίες (Langer 1957), που λειτουργεί όχι μόνο ως αποθήκη και διακομιστής πληροφορίας, αλλά και ως φορέας συναισθημάτων και ιδεολογιών (Rowntree και Conkey 1980:461). Η συμβολική διάσταση του τοπίου καταργεί τα σύνορα μεταξύ του υλικού και του ιδεατού. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι η συμβολική διάσταση που αποδίδεται στο τοπίο μπορεί να πλάσει από μόνη της τοπία: τοπία φαντασίας, εικονικά, ιδεατά. Έχουν, επίσης, μεγάλη σημα-

σία οι διαδικασίες που διαμορφώνουν σύμβολα.

Με το έργο αυτό, το νέο τοπιακό σύμβολο που θα προκύψει θα τοποθετηθεί σε εμφανέστατη «επικοινωνιακή βιτρίνα» του τοπίου, έτσι ώστε να επικοινωνεί, μεταξύ άλλων, συγκεκριμένου είδους μηνύματα σε βάρος της φυσιογνωμίας και ταυτότητας του τοπίου, αλλά και της βούλησης, της δημοκρατικής οργάνωσης και της συμμετοχής των πολιτών στη διαχείριση του τοπίου τους, ως «κοινού αγαθού», όπως ορίζεται και από την Ευρωπαϊκή Σύμβαση του Τοπίου. Ο εν λόγω πύργος πιθανώς θα λειτουργήσει ως σύμβολο και κυρίαρχη αναπαράσταση ενός συνόρου μεταξύ μιας μεγάλης εταιρείας τηλεπικοινωνίας και αρκετών κατοίκων μιας περιοχής, επικοινωνώντας διχαστικά μηνύματα μεταξύ νέων τεχνολογιών και τοπικής κοινότητας.

στ) Η αισθητική διάσταση του τοπίου (τοπίο ως αξία)

Έχει να κάνει με την αναζήτηση, ενσάρκωση και απόλαυση ποιοτήτων του (π.χ. ομορφιά, αρμονία, γαλήνη), που οδηγούν σε αναβάθμιση της ανθρώπινης ποιότητας ζωής. Όπως έχει γραφεί και στο παρελθόν, ο παράγοντας της αισθητικής επιδρά στον ανθρώπινο ψυχισμό και στην αντίληψη του τοπίου, βασίζεται σε υποκειμενικά αλλά και σε δι-υποκειμενικά κριτήρια (που αφορούν τη συλλογική πολιτισμική εμπειρία) και για να εκδηλωθεί απαιτείται υπέρβαση των πρακτικών δεσμών που συνδέουν τον παρατηρητή με αντικείμενα της καθημερινότητας και τη λειτουργική τους ωφελιμότητα (Παυλής 2016). Η αισθητική ικανοποίηση δεν είναι κάτι αφηρημένο, αλλά επηρεάζει σημαντικά στην περιβαλλοντική αξιολόγηση και είναι άμεσα συνδεδεμένη με τις βασικές και βαθύτερες εξαρτήσεις της ανθρώπινης ύπαρξης (Μωραΐτης 2007).

Στην προκειμένη περίπτωση, ο πυλώνας του Σταθμού αναμένεται να επηρεάσει την αισθητική διάσταση του τοπίου, που είναι μια ιδιαίτερα σημαντική παράμετρος και θα πρέπει να συνιστά έναν σημαντικό παράγοντα περιβαλλοντικής διαχείρισης, χωροθέτησης και πολιτικής (Daniel 2001). Όπως προαναφέρθηκε, η περιοχή Αφάλωνα είναι χαρακτηρισμένη ως τοπίο ιδιαίτερου φυσικού κάλλους και ο οικισμός ως «παραδοσιακός». Οι συμμετέχοντες στην έρευνα αντιπαρέβαλαν το έργο με τη «γραφικότητα» και την «παραδοσιακότητα» του οικισμού αλλά και με το τοπίο ως φυσικό περιβάλλον / οικοσύστημα (λ.χ. αλλοίωση φυσικού περιβάλλοντος), αναφερόμενοι σε υποβάθμιση

ποιοτήτων τοπίου που αφορούν την αισθητική του υπόσταση (ποικιλία κάλυψης και χρήσεων γης, ποικιλία και ποιότητα οικοσυστημάτων, ποιότητα πρασίνου και καλλιεργειών, πυκνότητα δόμησης και πληθυσμού, ποιότητα κατασκευών υπαίθρου, όπως αναβαθμίδες, μονοπάτια, αγροτόσπιτα κ.ά.). Ιδιαίτερα θα πρέπει να ληφθεί υπόψη η ελκυστικότητα του τοπίου ως κίνητρο επιλογής χώρου κατοικίας (Paquette & Domon 2003), η οποία, με την εν λόγω επένδυση, θεωρήθηκε ότι θα υποβαθμιστεί μαζί με τη συνολική αξία της γης, αλλά και η σημασία της επιλογής τοπίου ως χώρου ζωής και χώρου ύπαρξης. Η αισθητική αξία των τοπίων καθορίζει την περιβαλλοντική τους διαχείριση, τη χωροθέτηση, την οικιστική αξιοποίηση και την πολιτική γης που θα αναπτυχθεί στα επόμενα έτη. Σε κάθε περίπτωση, η ολοκληρωμένη αποτίμηση του τοπίου δεν μπορεί και δεν πρέπει να γίνεται μόνο βάσει του μέτρου μιας υποτιθέμενης λειτουργικής ωφελιμότητας, μέσω βραχύπνων και μονόπλευρων προσεγγίσεων, αλλά στη βάση συγκροτημένης, σφαιρικής και ολοκληρωμένης ενημέρωσης.

ζ) Η βιοματική διάσταση του τοπίου (τοπίο ως αξία)

Η αξία και η σημαντικότητα του τοπίου ως κατοικίας έχει αναγνωριστεί παλαιότερα στη βιβλιογραφία από τους ουμανιστές γεωγράφους: «Το σπίτι/εστία είναι στο κέντρο ενός αστρονομικά προσδιορισμένου χωρικού συστήματος. Ένας κάθετος άξονας, που συνδέει τον ουρανό με τον κάτω κόσμο, περνάει μέσα από αυτό. Η κίνηση των άστρων γίνεται αντιληπτή γύρω από αυτό. Η εστία είναι το επίκεντρο μιας κοσμικής δομής» (Tuan 1977:149). Στην προσέγγιση του τοπίου ως «κατοικίας», όπου η νοητική πραγματικότητα συντίθεται από ιδέες και υπάρχει οτιδήποτε είναι αντιληπτό (βλ. ιδεαλισμός), ο φυσικός κόσμος δεν υπάρχει εκτός της ανθρώπινης σκέψης· ο άνθρωπος βρίσκεται σε αμοιβαία αλληλεπίδραση και αλληλεξάρτηση με το περιβάλλον του. Τοπίο είναι «ο κόσμος όπως είναι γνωστός σε εκείνους που κατοικούν εντός του» (Ingold 2000:193), έχοντας «επιφάνεια, διότι κάποιος μπορεί να δει μέσα του», και βάθος, διότι «όσο περισσότερο κάποιος κοιτάζει τόσο περισσότερο βλέπει» (Ingold 2000:56). Το τοπίο κατανοείται ως «χώρος ζωής», καθώς η σημασία του διευρύνεται από «εικόνα», «σκηνικό θέασης» και «τρόπος θέασης» σε «χώρο κατοικίας», «χώρο ζωής» και «χώρο ύπαρξης» (Ingold 2000). Στην προκειμένη περίπτωση, τόσο το κλίμα

αβεβαιότητας ως προς τις επιδράσεις του Σταθμού στη δημόσια υγεία όσο και η γενικότερη αίσθηση και ο κοινωνικός αντίκτυπος του έργου όπως αποτυπώνονται παραπάνω, διαταράσσουν και επηρεάζουν αρνητικά το βίωμα του τοπίου. Το τοπίο ως βίωμα/πρακτική είναι μια κατάσταση/βάση επίγνωσης και χωρικής υπόστασης και έχει την έννοια της αμοιβαίας ενσωμάτωσης και αλληλεξάρτησης εαυτού, σώματος, γνώσης και γης (Wylie 2007:1), όπως αυτό διαφάνηκε στις συνελεύσεις και στις διοργανώσεις διαμαρτυρίας (συμπεριλαμβανομένου του σκετς και των βαρδιών).

Ο Lefebvre κάνει λόγο για τον «όλο και περισσότερο προσφερόμενο οπτικό χαρακτήρα του χώρου» (Urry 1999:35) και ο Foucault για την «οραματική ισχύ και υποσυνείδητη εξουσία που αυτή υποθάλλει» (βλ. πανοπτικότητα) (Hollinshead 1999:8). Τα τοπία, όμως, δεν αποτελούν μόνο οπτικές εμπειρίες, αλλά και οσημτικές, απτικές, ακουστικές και γευστικές (οσημτικό τοπίο, ακουστικό τοπίο, γευστικό τοπίο, απτικό τοπίο). Η τοπιακή εμπειρία δεν έχει να κάνει μόνο με την όραση, αλλά και με την αφή, την όσφρηση, τη γεύση και την ακοή και την αλληλεπίδρασή τους. Η συνεχιζόμενη έκθεση στον ήχο των 50 dB δύναται να προκαλέσει στους γείτονες ακουστική όχληση και υποβάθμιση του τοπίου κατοικίας.

Συζήτηση

α) Νέες μορφές διακυβέρνησης και διαπραγμάτευσης της συμμετοχής των πολιτών

Από την παραπάνω ανάλυση προκύπτει ότι ιδιαίτερη έμφαση πρέπει να δοθεί στη συμμετοχή του κοινού μέσω δημόσιας διαβούλευσης, προϋπόθεση της οποίας είναι η επαρκής πληροφόρηση του τόσο για τα οφέλη όσο και για τις επιπτώσεις μιας τέτοιας επένδυσης. Ο ν. 4014/2011 εισήγαγε τη δυνατότητα δημόσιας διαβούλευσης γύρω από την πραγματοποίηση ενός έργου που απαιτεί ΜΠΕ για την Αδειοδότηση Έγκρισης Περιβαλλοντικών Όρων. Η εν λόγω διαβούλευση πραγματοποιείται για ορισμένο χρονικό διάστημα (αναλόγως της κατηγορίας του έργου) και αφορά τόσο την κατάθεση των απόψεων του κοινού που θίγεται ή ενδέχεται να θιγεί, όσο και τις γνωμοδοτήσεις από τις αρμόδιες υπηρεσίες και τους λοιπούς φορείς που έχουν έννομο συμφέρον. Η συμμετοχή μπορεί να γίνει εγγράφως ή διαδικτυακά μέσω της πλατφόρμας Ηλεκτρονικού Πε-

ριβαλλοντικού Μητρώου όπου ο/η κάθε συμμετέχων/-ουσα καλείται να σχολιάσει επιπτώσεις του έργου στο φυσικό και ανθρωπογενές περιβάλλον, καθώς και σχετικά προληπτικά ή/και επανορθωτικά μέτρα. Τα παραπάνω, όμως, προϋποθέτουν έγκαιρη και έγκυρη ενημέρωση του ενδιαφερόμενου κοινού, ενώ παρατηρείται έλλειψη διαδραστικότητας και άμεσης επικοινωνίας, κάτι απαραίτητο όπως φαίνεται παραπάνω. Στο εξεταζόμενο έργο αυτό, βέβαια, δεν απαιτείται ΜΠΕ, αλλά η έρευνα έδειξε ότι υπήρξε μια μαζική απαξίωση των ενεργειών μιας εταιρείας της οποίας το έργο θα έχει επιπτώσεις σε ζητήματα τοπίου, όπως αυτό προσεγγίζεται από τη σύγχρονη επιστήμη, καθώς οι πολίτες θεωρούν πολύ σημαντική την ολοκληρωμένη ενημέρωσή τους.

Μια οργανωμένη δημόσια διαβούλευση θα αποσκοπούσε να φέρει τη συζήτηση έξω από τον κλειστό κύκλο των κέντρων λήψης αποφάσεων προς τον πληθυσμό που θα υποδεχτεί το έργο, ο οποίος επίσης πρέπει να εμπλέκεται στις αποφάσεις σχεδιασμού και να μοιράζεται τα οράματα του μέλλοντός του. Η συμμετοχή του κοινού δεν πρέπει να παίρνει τη μορφή μιας τυπικής ενημέρωσης περί ειλημμένων αποφάσεων, αλλά να επιδιώκεται ανοιχτή ενημέρωση του ευρύτερου κοινού για τους γενικούς στόχους του (κάθε) project-επένδυσης μέσω άρθρων εφημερίδων, ιστοσελίδων, ημερίδων, δημόσιων παρουσιάσεων, συνελεύσεων κατοίκων τοπικής κοινότητάς (άρθρο 85 του «Καλλικράτη») κ.ά., όπου θα πρέπει να ακούγονται και οι διαφορετικές προσεγγίσεις. Οι ίδιοι οι πολίτες πρέπει να είναι οι διαχειριστές του τοπίου τους.

β) Τρόπος νοηματοδότησης και υφαρπαγή τοπίου

Όπως διαφάνηκε στην παρούσα εργασία, το τοπίο δεν αποτελεί απλά ένα οπτικό σχήμα αισθητικής αξίας, ούτε έναν απλό χώρο περιβαλλοντικής/οικολογικής αξίας, αλλά ένα σημαντικό χώρο ζωής που συντίθεται από δραστηριότητες, αντιλήψεις, συναισθήματα, ιδεολογίες, προσδοκίες, σημασίες, κοινωνικές σχέσεις και πρακτικές (Lefebvre 1974, Tuan 1977). Η επιμονή της εταιρείας να εγκαταστήσει Σταθμό Βάσης (δεδομένου ότι την υπόθεση τη χειρίζεται πλέον η ελληνική Δικαιοσύνη) ενάντια στη βούληση μεγάλης μερίδας του τοπικού πληθυσμού δηλώνει τον τρόπο που οργανώνεται ο καπιταλισμός στον χώρο αλλά και τον τρόπο που (ανα-)παράγεται μέσω του χώρου και του τοπίου, αναδιαμορφώνοντας ή/και καταστρέφοντας τον (μαζί με

τις κοινωνικο-χωρικές σχέσεις). Σύμφωνα με τους Βαΐου και Χατζημιχάλη (2012:245) δεν έχουμε έναν, αλλά πολλούς καπιταλισμούς, που δεν λειτουργούν ομοιογενοποιημένα στον χώρο και στον χρόνο. Στην προκειμένη περίπτωση, δεν μπορούμε να μιλήσουμε για υφαρπαγή γης ούτε για έμμεση υφαρπαγή διατροφικών η/και πολιτισμικών πόρων από την κοπή ορισμένων ελαιόδεντρων, καθώς η έκταση της γης που απαιτείται για την εγκατάσταση της κεραίας είναι μικρή, σχεδόν αμελητέα σε σχέση με την κλίμακα του τοπίου. Μπορούμε όμως να μιλήσουμε για την υφαρπαγή μέρους ενός τοπίου και για ιδιοποίηση ενός συλλογικού αγαθού. Τα συλλογικά αγαθά, όπως το τοπίο, πρέπει να αξιοποιούνται προς όφελος των τοπικών κοινωνιών και όχι των ιδιωτικών εταιρειών ή ακόμα και των εκμισθωτών που επιθυμούν να εισπράξουν ενοίκιο αποκτώντας εισοδήματα και αξιοποιώντας, κατ' αυτόν τον τρόπο, την ιδιοκτησία τους. Οι κοινωνικο-χωρικές σχέσεις που αναπτύχθηκαν κατασκεύασαν νέες χωρικότητες (π.χ. μέσα από τις βάρδιες γύρω από τη φωτιά) που επαναπροσδιορίζουν τον χώρο ως πεδίο άσκησης πολιτικής, ως πεδίο άντλησης ταυτότητας, ως πεδίο κοινωνικής διαπραγμάτευσης και σύγκρουσης κ.ά., ως μέσο αλληλοσύνδεσης μεταξύ εαυτού, σώματος, γνώσης και γης και όχι πια ως «κενό δοχείο». Έδωσαν νέο νόημα στον χώρο, νέα ζωή.

γ) Οι κοινωνικές προεκτάσεις του ζητήματος χωροθέτησης των έργων και ο ρόλος της τοπικής αυτοδιοίκησης

Από τα δεδομένα του έργου διαφαίνεται μια τεχνοκρατική και «από τα πάνω» προσέγγιση της τοπικής ανάπτυξης. Η πολιτεία/κράτος δεν μπόρεσε να διασφαλίσει την προστασία της ποιότητας ζωής των κατοίκων και του χώρου κατοικίας τους, ούτε τις βέλτιστες συνθήκες εκπαίδευσης και εργασίας. Συνεπώς οι πολίτες διαμόρφωσαν ένα «κοινό» για να υπερασπιστούν τα συλλογικά δικαιώματά τους που είχαν να κάνουν με την προστασία, τη διαχείριση και τον σχεδιασμό του τοπίου. Δίχως να παραβλέπονται τα ατομικά δικαιώματα των μικρών, κυρίως, ιδιοκτητών γης, τέτοια έργα πρέπει να γίνονται πάντα βάσει ορθολογικού χωροθετικού σχεδιασμού, βάσει τεκμηριωμένων μελετών και επιτόπιας έρευνας, που να λαμβάνουν υπόψη το τοπίο του τόπου και την υπόστασή του ως μορφή, ως εικόνα, ως σχέση, ως ιδέα, ως αξία και, φυσικά, ως δημόσιο αγαθό. Σε κάθε περίπτωση, αν κριθεί

απαραίτητη η κατασκευή του έργου, τότε μπορούν να βρεθούν εναλλακτικές τοποθεσίες.

Με άλλα λόγια, η παρούσα εργασία συνηγορεί στην ανάγκη επαναπροσέγγισης του τρόπου που αδειοδοτούνται οι Σταθμοί Βάσης για τις εταιρείες κινητής τηλεφωνίας (καθώς και άλλα έργα που έχουν αντίκτυπο στο τοπίο) και στη μη παράκαμψη των τοπικών και περιφερειακών αρχών. Συνεπώς, απαιτείται καλύτερη εδαφική οργάνωση της τοπικής αυτοδιοίκησης και μεγαλύτερη εμπλοκή της στη διαδικασία χωρικής διεύθυνσης τέτοιων έργων. Το ζήτημα του τρόπου αδειοδότησης της εγκατάστασης κεραίων κινητής τηλεφωνίας είναι κοινωνικό και συνεπώς οι ανάλογες αποφάσεις των οργάνων πρέπει να απαιτούν γνωμοδότηση των Περιφερειακών ή Δημοτικών Συμβουλίων, που είναι τα συλλογικά όργανα και οι κύριοι εκφραστές της άποψης των τοπικών κοινωνιών. Βάση πρέπει να δοθεί στην ανάγκη εφαρμογής ολοκληρωμένης και μακρόπνοης στρατηγικής διαχείρισης των τηλεπικοινωνιακών αναγκών κάθε τόπου, δεδομένου του ότι η ανάπτυξη κάθε χώρας και κάθε τόπου απαιτεί, πάνω απ' όλα, υπευθυνότητα για τη χρήση των κοινών αγαθών, τόσο από πολίτες και υποψήφιους επενδυτές όσο και από την Πολιτεία.

Συμπεράσματα: Προς έναν σχεδιασμό ολοκληρωμένης πολιτικής τοπίου

Όπως τόνισε ο Foucault, «η σημερινή εποχή θα είναι ίσως πάνω απ' όλα η εποχή του χώρου» (1986: 22), γι' αυτό θα πρέπει να ληφθεί επαρκώς υπόψη η έννοια του «χώρου». Η επιστήμη της Γεωγραφίας είναι η κατεξοχήν επιστήμη του χώρου, η οποία ασχολείται με τη διερεύνηση των σχέσεων και αλληλεπιδράσεων ανθρώπου-χώρου. Το τοπίο, ως μονάδα ανάλυσης του χώρου, αποτελεί αποθήκη συλλογικής και ατομικής μνήμης, πεδίο παραγωγής και κατανάλωσης συμβόλων, χώρο ζωής και ταυτότητας, συλλογικό αγαθό και σημαντικό πόρο βιώσιμης τοπικής ανάπτυξης. Σ' αυτό το πλαίσιο, κρίνεται αναγκαία η πολύπλευρη ενημέρωση/εκπαίδευση του τοπικού πληθυσμού, των τοπικών φορέων, αρχών και υπηρεσιών, γύρω από την έννοια, τον ρόλο, τη διαχείριση και την αξία του τοπίου.

Νέοι τρόποι διαπραγμάτευσης της συμμετοχής των πολιτών, νέες μορφές κυριαρχίας επί του εδάφους, που ενίοτε ανταγωνίζονται την κρατική κυριαρχία και την

κυριαρχία της αγοράς, νέες μορφές γνώσης, που προέρχονται απευθείας από εμπειρία, τοποφιλία, κοινωνικές ζυμώσεις, αλλά και μεγάλα αποθέματα φαντασίας και επινοητικότητας, νέες καινοτόμες μορφές νοηματοδότησης του χώρου και διακυβέρνησης, (ανα)παράγουν τον δημόσιο χώρο (οι πολίτες δεν μπορούν να αισθάνονται αποκομμένοι από τον δημόσιο χώρο, αλλά αντιθέτως πρέπει να αισθάνονται οικεία) και αναδιαμορφώνουν τη σχέση αγοράς - κράτους - κοινωνίας των πολιτών.

Παράλληλα, στις σύγχρονες οικονομίες προβάλλεται η σημασία της γνώσης και της πληροφορίας, του κλάδου των υπηρεσιών αλλά και των συμβόλων (συμβολικές οικονομίες). Η εγκατάσταση ενός Σταθμού Βάσης σημαίνει τον έλεγχο/διαχείριση ενός ευρύτερου και πολυδιάστατου χώρου/τοπίου (των υλικών, σχεσιακών και συμβολικών του υποστάσεων). Σημαίνει καλύτερη πρόσβαση των καταναλωτών στο δίκτυο και τις υπηρεσίες της εταιρείας για τις ανάγκες της εταιρείας και της κατανάλωσης (επικοινωνίας). Σημαίνει αποστέριση ποιοτήτων που είναι συνυφασμένες με το τοπίο ως σχέση, ως αξία, ως εικόνα, ως ιδέα και, εν γένει, ως χώρο ζωής.

Μια πολιτική τοπίου μπορεί να συνεισφέρει στην ενεργοποίηση του τοπικού κεφαλαίου και των πόρων που συνήθως βρίσκονται σε λανθάνουσα κατάσταση, μέσω μιας στρατηγικής επένδυσης στην ποιότητα, την τοπικότητα και την καινοτομία. Στην Ελλάδα υπάρχει ανάγκη επανασύνδεσης των Ελλήνων με τα τοπία τους ως χώρους κατοικίας, ζωής και ύπαρξης. Οι Έλληνες θα πρέπει να επανασυνδεθούν με τα τοπία τους, να τα επαναανακαλύψουν ως «χώρους ζωής» πριν τα χάσουν ολοκληρωτικά και να δώσουν έμφαση σε αυτή την «επιτακτική ανάγκη ανάπτυξης μιας συνείδησης τοπίου» (Τερκενλή 2005:87).

Σημειώσεις

2 Post-Doctoral Researcher, Geography Department, University of the Aegean, Greece, evan.pavlis@gmail.gr

3. Πρβλ. τις σχετικές δημοσιεύσεις στη διεύθυνση: http://kyttariki.biol.uoa.gr/EMR_GROUP_GR.htm

Βιβλιογραφία

Ξενόγλωσση

- Anderson, B. (2006) "Becoming and being hopeful: towards a theory of affect" *Environment and Planning D: Society and Space*, Vol. 24: 733-52.
- Beriatos, E. (2012) "Greek landscape: Problems, policies, perspectives", in: Papayannis, T. & Howard, P. (eds.) *Reclaiming the Greek landscape*. Athens: Med-INA, 123-132.
- Cosgrove, D. & Daniels, S. (1988) *The iconography of landscape: essays on the symbolic representation, design and use of past environments*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Crang, M. (1998) *Cultural Geography*. London: Routledge.
- Daniel, T.C. (2001) "Whither scenic beauty. Visual landscape quality assessment in the 21st century", *Landscape and Urban Planning*, Vol. 54, 267-281.
- Dewsbury, J.D. (2003) "Witnessing space: knowledge without contemplation", *Environment and Planning, Series A*, Vol. 35, 1907-1932.
- Dewsbury, J.D., Harrison, P., Rose, M. & Wylie, J. (2002) "Enacting geographies", *Geoforum*, Vol. 33, 437-440.
- Diamond, C. (1991) *Realism and the Realistic Spirit: Wittgenstein, Philosophy, and the Mind*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Foucault, M. (1986) "Of other spaces", *Diacritics* 19: 22-27
- Goltsiou, A. (2015) "Greek and tourist concepts of landscape", Bruns, D., Kühne, O., Schönwald, A. & Theile, S. (eds.) *Landscape Culture-Culturing Landscapes*. Wiesbaden: Springer, 161-172.
- Hadjimichalis, C., Melissourgou, Y., Mougolia, A., Girti, D., Faka, A. (2012) "Improving and focusing research on Greek landscapes: the Greekscapes programme", in: T. Papayannis & P. Howard (eds.) *Reclaiming the Greek landscape*. Athens: Med-INA, 233-244.
- Harré, R. (1991) *Physical Being*. Oxford: Blackwell.
- Harvey, D. (2003) *The new imperialism*. Oxford: Oxford University Press.
- Hollinshead, K. (1999) "Surveillance of the worlds of tourism: Foucault and the eye-of-power", *Tourism Management*, 20(1): 7-23.
- Hudson, R. (2007) "Region and place: rethinking regional development in the context of global environmental change", *Progress in Human Geography*, 31(6): 827-836
- Ingold, T. (2000) *The Perception of the Environment: Essays on livelihood, dwelling and skill*. London: Routledge.
- Lefebvre, H. (1968) *Le Droit à la ville*. Paris: Anthropos.
- Lefebvre, H. (1974) *La production de l'espace*. Paris: Anthropos.
- Lewis, P. (1979) "Axioms for Reading the Landscape", in Meinig, D. (ed.) *The Interpretation of Ordinary Landscapes*. Toronto: Oxford University Press, 11-32.
- Longhurst, P. (2007) Cultural geography. Different encounters, encountering difference. *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, Vol. 50: 105-120.
- Lorimer, J. (2005) "Cultural geography: the busyness of being 'more-than-representational' ", *Progress in Human Geography*, Vol. 29: 83-94.

- Lorimer, J. (2007) "Cultural geography: wordly shapes, differently arranged". *Progress in Human geography*, Vol. 31: 89-100.
- Lorimer, J. (2008) "Cultural geography: non-representational conditions and concerns", *Progress in Human Geography*, 32(4): 551-559.
- Mitchell, D. (2008) "New axioms for reading the landscape: paying attention to political economy and social justice", in: Wescoat, J. & Johnston, D. (eds.) *Political Economies of Landscape Change: Places of Integrative Power*, The Netherlands: Springer, 29-50.
- Olwig, K.R. (1996) "Rediscovering the substantive meaning of landscape" *Association of American Geographers*, Vol. 86: 630-653.
- Paquette, S. & Domon, G. (2003) "Changing ruralities, changing landscapes: exploring social recomposition using a multi-scale approach", *Journal of Rural Studies*, 19(4): 425-444.
- Patton. M. Q. (2002) *Qualitative research and evaluation methods*. 3rd ed. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
- Pavlis, E & Terkenli, T.S (2017) "Landscape Values and the question of cultural sustainability: exploring an uncomfortable relationship in the case of Greece", *Norwegian Journal of Geography*, 71(3): 168-188.
- Petrou, M. (2016) "Diverging sociocultural visions of the rural and land use conflicts in times of crisis. Solar farm development and farmland dispossession", *Options Méditerranéennes*, A 117: 167-180.
- Relf, E. (1976) *Place and placelessness*. London: Pion.
- Roe, M. (2012) "Public participation and governance in landscape decisions", in: Papayannis, T. & Howard, P. (eds.) *Reclaiming the Greek landscape*. Athens: Med-INA, 255-270
- Siamanta, Z.C. (2019) "Wind parks in post-crisis Greece: Neoliberalisation vis-à-vis green grabbing", *Environment and Planning E*, 2(2): 274-303.
- Soja, E.W. (1996) *Thirdspace: journeys to Los Angeles and other real-and-imagined places*. Cambridge: Blackwell.
- Terkenli, T. S. & Pavlis, E. (2012) "Landscape conscience: awareness raising, training and education", in: Papayannis, T. & Howard, P. (eds.) *Reclaiming the Greek Landscape*, Athens: Med-INA, 245-254.
- Thrift, N. (1996) *Spatial Formations*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Thrift, N. (2004) "Intensities of feeling: towards a spatial politics of affect", *Geografiska Annaler, Series B*, 86(1): 57-78.
- Tress, B. & Tress, G. (2001) "Capitalising on multiplicity: a trans-disciplinary systems approach to landscape research", *Landscape and Urban Planning*, 57(3/4): 143-157.
- Tuan, Y.F. (1977) *Space and Place: The Perspective of Experience*. London: Edward Arnold.
- Tuan, Y.F. (1992) "Place and Culture: Analeptic for Individuality and the World's Indifference", in: Franklin, W. & Steiner, M. (eds.) *Mapping American Culture*. Iowa: University of Iowa Press, 27-49.
- Urry, J. (1999) *Sociology beyond societies: Mobilities for the twenty first century*. New York: Routledge.
- Wylie, J. (2007) *Landscape*. New York: Routledge.
- Ελληνόγλωσση*
- Βαΐου, Ντ. & Χατζημιχάλης, Κ. (2012) *Ο χώρος στην αριστερή σκέψη*. Αθήνα: Εκδόσεις νήσος και Ινστιτούτο Νίκος Πουλαντζάς, Αθήνα.
- Κουρλιούρος, Η. (2001) *Διαδρομές στις Θεωρίες του Χώρου: Οικονομικές Γεωγραφίες της Παραγωγής και της Ανάπτυξης*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα
- Μανωλίδης, Κ. (2009) «Η ύπαιθρος και τα τραύματα της μεταπολεμικής Ελλάδας», στο Μανωλίδης, Κ. & Καναρέλης, Θ. (επιμ.) *Η διεκδίκηση της υπαίθρου*. Αθήνα: Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας και Εκδόσεις Ίνδικτος. 63-82.
- Μαριά, Ε-Α. (2010) «Νομικά εργαλεία για την προστασία του τοπίου: Ζητήματα από την επικείμενη κύρωση της Ευρωπαϊκής Σύμβασης για το Τοπίο», στο: Παπαγιάννης, Θ. & Σορώτου, Α. (επιμ.) *Σε αναζήτηση του ελληνικού τοπίου*. Αθήνα: Μεσογειακό Ινστιτούτο για τη Φύση και τον Άνθρωπο (Med-INA), 65-86.
- Mason, J. (2009) *Η διεξαγωγή της ποιοτικής έρευνας*. 7η έκδοση. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Μπεριάτος, Η. (2010) «Το τοπίο και η πολιτική του τοπίου στην Ελλάδα», στο: Παπαγιάννης, Θ. & Σορώτου, Α. (επιμ.) *Σε αναζήτηση του ελληνικού τοπίου*. Αθήνα: Μεσογειακό Ινστιτούτο για τη Φύση και τον Άνθρωπο (Med-INA), 23-35.
- Μωραΐτης, Κ. (2015) *Το τοπίο, πολιτιστικός προσδιορισμός του τόπου. Σημειώσεις για τη νεότερη τοπιακή επεξεργασία του τόπου*. Αθήνα: Εκδόσεις Σιδέρης.
- Μωραΐτης, Κ. (2007) «Σχήματα τόπων: η συγκρότηση του τοπίου, ως αντικείμενο αισθητικής τάξης», στο: *Πορεία, Τιμητικός τόμος προς τιμήν του καθηγητή του Ε.Μ. Πολυτεχνείου Δ.Α. Ζήβα*. Αθήνα: ΕΜΠ, 432-441.
- Ostrom, E. (2002) *Η διαχείριση των κοινών πόρων*. Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη.
- Παυλής, Ε. (2012) *Προς μια Γεωγραφική Προσέγγιση της Χωρικής Συνείδησης και Εφαρμογή στο Τοπίο: Η Περίπτωση της Ελληνικής Υπαίθρου*. Διδακτορική Διατριβή, Τμήμα Γεωγραφίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου.
- Παυλής, Ε. (2016) «Μαζική εγκατάσταση αιολικών πάρκων και αρνητικές επιπτώσεις στο τοπίο. Η περίπτωση της επένδυσης "Αιγαία Ζεύξη" στο Βόρειο Αιγαίο», *Γεωγραφίες*, 28, 75-97.
- Sarre, P. (1987) «Η κατανόηση του περιβάλλοντος», στο Sarre, P., Pryce, R. & Hodgkiss, A. (1987), *Άνθρωπος και Περιβάλλον*, Τόμος 1, Αθήνα: The Open University και Π. Κουτσουμπός, 15-92.
- Στεφάνου, Ι. και Στεφάνου, Ι. (2005) «Η φυσιογνωμία της ελληνικής πόλης», στο: Δουκέλλης, Π. (επιμ.) *Το ελληνικό τοπίο. Μελέτες ιστορικής γεωγραφίας και πρόσληψης του τοπίου*. Αθήνα: Εστία, 237-252.
- Τερκενλή, Θ. Σ. (1996). *Το Πολιτισμικό Τοπίο: Γεωγραφικές Προσεγγίσεις*, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.
- Τερκενλή, Θ. Σ. (2005). «Ενας Χώρος, Πολλά Τοπία: Γεωγραφικές Προσεγγίσεις της Τοπιακότητας» στο: Λουλούδης Λ., Μπεόπουλος, Ν. & Τρούμπης, Α. (επιμ.) *Το Αγροτικό Τοπίο: το παλιόμνηστο αιώων γεωργικού μόχθου*. Αθήνα: Κτήμα Μερκούρη, 76-88.